

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Fil.kand. *Ingvar Svanberg*, Uppsala: Socken-
lappar 97
Parish Lapps 117

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Margareta Nockert: Bockstensmannen och
hans dräkt. Albert Sandklef: Bockstens-
mannen. Anmälda av fil. dr *Gertrud Grenan-
der Nyberg*, Stockholm 118
Carl-Herman Tillhagen: Jaktskrock. Anmäld
av fil.kand. *Dan Waldetoft*, Stockholm 122

- Carl Adolph Agardh 1785–1859. Anmäld av
fil.lic. *Gösta von Schoultz*, Lund 124
Hans Seyler: Hur bonden blev lönearbetare.
Anmäld av fil.dr *Sören Jansson*, Uppsala .. 126

KORTA BOKNOTISER

- Helena Friman m. fl.: Skolbarn 127

FÖRENINGSMEDDELANDET

- Styrelseberättelse 1985 128

RIG · ÅRGÅNG 69 · HÄFTE 4

1986

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 60:—

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1986

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Sockenlappar

Av Ingvar Svanberg

Fram till sekelskiftet fanns i mellersta Sverige, från Ångermanland och centrala Jämtland i norr till norra Uppland och Dalabergslag i söder, en grupp bofasta samer som kallades *sockenlappar*¹. Med sockenlapp åsyftas en av socknen antagen och beskyddad lapp, som mot ersättning skulle utföra diverse sysslor åt bönderna, enkannerligen avlivning och kastrering av hästar, hundar och katter. Benämningen är enligt uppteckningar känd från hela södra Norrland och delar av norra Svealand. Det äldsta belägget för ordet sockenlapp återfinns i en begravningsbok för år 1731 i Bergs socken, Jämtland. I tryck förekommer termen först 1751 i J. O. Hagströms ”Jemtlands oconomiska

Beskrifning”. Andra benämningar var *lappen* eller *lappmannen*, vilka används både i uppteckningar och kyrkoarkivalier. För kvinnorna användes motsvarande benämningar. Som ett kuriosum kan nämnas sammansättningen *lappkulla*, som förekommer i ett belägg från Stora Tuna socken i Dalarna. Även städerna kunde anställa lappar för samma slags sysslor som på landsbygden och följaktligen finner vi beteckningen *stadslapp* i kyrkoarkivalier från Hudiksvall.

Trots den omfattande litteratur som skrivits om samernas historia och kultur i Sverige har sockenlapparna varit mycket lite uppmärksammade innan jag påbörjade mina forskningar på 1970-talet. Det är i stort sett endast deras ursprung som diskuterats tidigare. Man har menat att de var proletariserade fjällsamer, som tvingats ned till bondbygderna för att söka nya förvärvskällor. Därigenom hade de också förlorat sin ursprungskultur – man har t. o. m. använt termen ”denationaliserats” – och därmed inte heller varit intressanta för forskarna, som velat ha ”äkta vara” när man studerar samer.

¹ Artikeln är en omarbetning av forskningsrapporten *Sockenlappar. En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*, Uppsala 1981 [duplic.], som bygger på en omfattande materialgenomgång, i första hand dock traditionsuppteckningar i folkminnesarkiven i Uppsala, Stockholm, Åbo och Östersund, samt kyrkoarkivalier från Västmanlands, Kopparbergs, Gävleborgs, Jämtlands och Västernorrlands län. För en utförlig källredovisning hänvisas till rapporten. I alla citat ur arkivalier och traditionsuppteckningar har stavningen moderniserats, dialektformer har dock vidmakthållits.

Ett uttalat devolutionistiskt perspektiv hade Olof Högberg, väl den ende som något mera ingående diskuterat sockenlapparnas ursprung. Han framförde sina synpunkter i ett föredrag den 29 mars 1884 på Norrländska landsmåls- och fornminnesföreningen i Uppsala. Högberg menade att sockenlapparna rekryterades från söner till fiskelappar, vilka i sin tur emanerade från utblottade fjällsamer eller fjällsamer som på grund av "oduglighet, lättja, horsbrott eller andra nesliga idrotter, såsom renstöld, våldtäkt blifvit utesluten ur sin stamjord", lämnat sina lappmarker och begivit sig till större vattendrag och bosatt sig som fiskelappar. Högberg fortsatte sitt föredrag med en kort exposé över fiskelapparnas levnadssätt men återkom sedan till sockenlapparnas härkomst:

Jag kan inte förstå annat än att sockenlappen är en afkomling af dessa fiskelappar. Ätminstone känner jag flera fall då en sådan härkomst är så godt som ådagalagt.

Föredraget orsakade en viss debatt efter anförandet och åhörarna var kritiska mot Högbergs uppfattning. Vad man främst reagerade mot var uppfattningen att sockenlapparna rekryterades bland fiskelappar och man vidhöll inställningen att de var proletariserade fjällsamer.²

Syftet med den här artikeln är att redogöra för sockenlapparnas utbredning och varför den rumsliga fördelningen såg ut som den gjorde, vidare vill jag diskutera varifrån sockenlapparna rekryterades samt beskriva deras levnadssätt och funktion i 1700- och 1800-talens bondesamhälle.

² Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. ULMA 88:48. Föredrag hållna vid Norrländska Landsmålsföreningen 1884, s. 15–17; ULMA 88:5. Diskussionsprotokoll ... 1874–(1892), s. 119–121.

För att pröva om sockenlapparna verkligen härstammade från nedvandrade fjällsamer har jag följt upp ett stort antal sockenlappfamiljer med hjälp av genealogier. Jag utgick från de sockenlappfamiljer som vid mitten av 1800-talet var bosatta i Dalarna och har sedan utvidgat materialet till att omfatta även sockenlappar i nuvarande Gävleborgs och Jämtlands län samt i några socknar i nuvarande Västernorrlands län. Resultatet blev en smula överraskande. Så gott som samtliga familjer, som gått att följa tillbaka i tiden, visar att de härstammar från en nomadiserande lappbefolkning, som livnärde sig som jägare och bedrev renskötsel i liten skala i Mellansverige, en skogssamekultur som kan spåras till åtminstone 1600-talets mitt, ja rentav förra hälft, och vars ursprung är okänt.³ Jag har funnit något enstaka undantag, t. ex. en sockenlapp i Hälsingland som direkt härstammade från fjällsamisk miljö men som gifte in sig i en traditionell sockenlappfamilj. I övrigt visar genealogierna med all önskvärd tydlighet att det rör sig om en lapsk befolkning i Mellansverige, varifrån sockenlapparna rekryterades och som fortlevde isolerad från övriga samer under närmare 300 år innan de assimilerades. De mellansvenska skogssamerna, sockenlapparnas förfäder, strövade omkring med sina renar i små familjegrupper. Nomaderna levde sida vid sida med de bofasta jordbrukarna och de hade utvecklat ett ömsesidigt beroende av varandras tjänster och varor. Samerna höll till i skogarna där de inte konkurrerade med bönderna. De försåg bönderna med

³ Se Ingvar Svanberg 1984: "Samer i Mellansverige under 1600-talet." *Fenno-Ugrica Suecana* 6, s. 99–104; och dens. 1983: "Samer i Lima 1608." *Öfre Gåldet* 3/83, s. 8–9.

korgar och annat hantverk. Viktigt var också att de slaktade hästar åt bönderna. Jakten var också en viktig försörjningskälla för dessa samer och det berättas även att de mjölkade sina renar och framställde ost för avsalu.⁴

Övergång till fast bosättning

Gång på gång under 1600-talet försökte myndigheterna att tvångsförflytta dessa mellansvenska skogssamer norrut. Man utgick från den felaktiga förutsättningen att de mellansvenska samerna var tiggarlappar, som inströmmat från Lappmarken och skulle förvisas tillbaka till vad man uppfattade som deras rätta hemtrakter. Varken lokala eller centrala förordningar ledde dock till att samerna försvann från de mellansvenska skogarna. Avgörande för deras framtid blev i stället verkställandet av en kunglig förordning från september 1720. Där förordnas att samer som inte uppehöll sig i Lappmarken skulle tvångsförvisas med eskort dit. Något omedelbart resultat tycks det inte ha lett till, varför förordningen förnyades den 29 oktober 1723. Nu inleddes ett intressant skede vars alla turer ännu inte är klarlagda, då åtskilligt källmaterial fortfarande återstår att finna eller har förkommit.

Vad som spökar i bakgrunden, är dels en ideologi om att lapparna skulle vistas i Lappmarken, som man betraktade som deras rätta hemtrakter. Dels kan man misstänka att det fanns intressegrupper, som uppfattade de mellansvenska lappar-

na som konkurrenter, i synnerhet vad beträffar viltet. Lapparna var dessutom svåra att kontrollera på grund av deras nomadiserande livsföring. Även kyrkans representanter fann de ständigt kringflyttande samehushållen oroande, eftersom man inte kunde vara säker på att de fick själavården ombesörjd.

En redogörelse för utvecklingen i Kopparbergs län har tidigare getts av riksarkivarien Axel Boëthius.⁵ Han utgår i sin artikel från den felaktiga slutsatsen att försöken att deportera lapparna skulle ha samband med kung Fredrik I:s jaktfärder i Dalarna. I stället skall man knyta an till 1720 års förordning, som det också hänvisas till i akterna. Den 22 oktober 1729 sände landshövdingen Danckwardt i Falun ut en skrivelse till samtliga befallningsmän i länet om att lapparna skulle föras samman och drivas ut ur landskapet med eskort via Gästrikland vidare mot norr. På grund av svårigheter med att samla ihop de spridda lapphushållen och deras renar fick ärendet anstå till nästa vår.

Under tiden hade bönderna i åtskilliga socknar anhållit om att

få behålla en eller annan lapp såsom nödiga och bekvämliga till åtskilliga hushållstarvor och slöjder, såsom nöttögor, korgar och andra förrättningar, vilka de ibland äro av den beskaffenhet att invånarna i orten dels ej kunna åstadkomma, dels ej vilja sig åtaga.

⁵ Axel Boëthius 1923: "Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst." *Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift* 3, s. 20–26; den fortsatta framställningen bygger, där ej annat anges, på arkivalier i Uppsala Landsarkiv: Kopparbergs länsstyrelsens arkiv. Landskansliets handlingar A I b, No 68a (8/4 1730), D I, No 14 (13/11 1730); Härnösands Landsarkiv: Gävleborgs länsstyrelsens arkiv. Landskansliets handlingar D I a, No 19, No 20; Riksarkivet: Topographica vol. 575–576. Lappmarken; Uppsala Universitets Bibliotek: S 161 aa:55. Haegermarcks samling rörande Hälsingland.

⁴ Den mellansvenska skogslapska kulturen diskuteras utförligt i Ingvar Svanberg under utg. "A Forest Lapp Culture in Central Sweden in the 17th and 18th Centuries." *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv*.

Med det sistnämnda åsyftar man sannolikt hästslakt. Även lapparna vände sig direkt till konungen med en supplik.

Varken böndernas eller lapparnas agerande kunde dock rubba beslutet. Lapparna inkom då med en ny supplik där det heter att de är

uti Dalarna kläckta och borna, därest våra förfäder jämväl över 100de år hava haft sitt tillhåll, och således så väl uti det rätta lapska språket, som uti deras seder oförfarna, skola vi nu efter förbemälda publikation oss till Lappmarken begiva, så måste vi nödvändigt så väl till vår andliga, som timliga välfärd lida skeppsbrott.

Lapparna avslutar suppliken med att vädja om att de skulle få hålla till med sina renar ”uti de förre nämnde långt upp i Dalarna belägna socknar”.

Den 13 november 1730 upplästes suppliken i Rådskammaren och statssekreteraren meddelade att konungen samtyckte till att samerna skulle få bli kvar i Dalarna. I slutskrivelsen heter det att lapparna skulle få bli kvar med sina renar

längst upp i Dalarna ovan Falun belägna socknar till att därstädes genom deras arbete och slöjder söka sitt uppehälle.

Men även från dåvarande Väster-norrlands län, som innefattar nuvarande Gävleborgs, Jämtlands och Väster-norrlands län, skulle samerna fördrivas. Dessa åtgärder har tidigare aldrig uppmärksamats och de fick en något anorlunda utveckling än i Kopparbergs län där samerna alltså i princip tilläts fortleva som nomadiserande renskötare. Gång på gång under 1720-talet gjordes försök att tvångsförvisa lapparna från Väster-norrlands län vilket uppenbarligen misslyckades. I juli 1725 avsände Kungl. Maj:t ett brev till landshövdingen Palmqvist i Gävle med en förfrågan om varför samerna i Hälsingland ej blivit förvisade

norrut enligt 1720 års förordning. Det hade nämligen kommit till konungens kännedom att samerna som vistades där hade tillfogat skogarna skada och orsakat olägenhet för allmogen. Landshövdingen svarade att han åtlytt förordningen från 1720 och funnit det angeläget att samerna skulle fördrivas. Han hade senare inte fått uppgifter om några klagomål från allmogen eller andra. Regeringen fann uppgifterna tillfredsställande, men befallde att landshövdingen skulle se till att några samer ej olovligen återkom till Hälsingland. Landshövdingen var uppenbarligen dåligt underrättad ty samerna nomadiserade som tidigare i länet. Åren 1727–1729 gjordes nya försök att fördriva dem. Inte heller det tycks ha lyckats. Enligt uppgift skall det finnas ensartade suppliker från lapparna i Hälsingland och i Dalarna, där de uppger som skäl att få stanna bl. a. att de var födda i landskapet. Ett par år senare träffade den unge Carl Linnaeus några lappar med renar vid Jättendal i Hälsingland. Argumentet återkommer hos dem när han, uppenbarligen förvånad, frågar varför de vistades där. Som svar uppgav de nämligen att de där voro födda och där ville dö.⁶ De nämnda supplikerna har tyvärr ej kunnat återfinnas.

Vi har skäl att misstänka att prosten Olof Broman hade ett avgörande finger med i spelet om lapparnas framtid. Han var då kyrkoherde i Hudiksvall, flitig och engagerad i olika frågor och har gått till eftervärlden som vår förste romanförfattare. Mest berömd är emellertid hans stora etnografiska och topografiska materialsamling *Glysisvallur*, som i sin helhet

⁶ Carl Linnaeus 1965: *Lappländska resa*. Stockholm, s. 20.

utkom först på 1950-talet. Olof Broman engagerade sig i problemet med lapparna i Hälsingland, för övrigt ett av de första ärenden han gav sig i kast med efter tillträdet i Hudiksvall.⁷ I en skrivelse till Domkapitlet i november 1730 uppgav han att lapparna

är till myckenhet, åter hit i landet ankomna, sedan deras bortresa till Lappmarken icke kunnat gå för sig.

Broman var orolig över lapparnas själavård. Redan 1724 hade för övrigt kyrkoherden i Norrala i en skrivelse till Domkapitlet uppgivit att samernas kunskap i kristendom var så ringa, att de inte ens kände till Kristus. Uppgiften rimmar dåligt med vad andra källor uppger. I varje fall föreslog Broman, att de i Hälsingland nomadiserande lapparna skulle övergå till fast bosättning. Riksdagen borde enligt Broman besluta om att samerna i Hälsingland skulle tilldelas vissa socknar där de skulle bli bofasta och inte vidare tillåtas att nomadisera.

Konsistorium beslöt att ärendet skulle föredragas vid instundande riksdag. Men i stället tyckes ärendet ha behandlats av landshövdingeämbetet. Broman uppger själv att landshövdingen åren 1732 och 1733 stadgade att varje socken skulle mantalskriva en lappfamilj.⁸ Detta bekräftas också i ett kungligt brev från 1735, där vi även får veta att allmogen i länet agerade till lapparnas fördel. Där konstateras att

sedemera har allmogen i en eller annan socken uppe i landet såsom i Medelpad och de närmare fjällen belägna socknar så väl som uppstäderna hos Eder anhållit om

tillstånd att få hos sig behålla 1 eller 2ne par lappfolk till att betjäna allmogen, dels med nöttögor eller linor, så väl som tömmar, som de mycket behändigt skola spinna av granrötter, dels ock med allehanda slags korgar förfärdigade, vilket arbete skall vara för landet både nödigt och nyttigt, till besparande av den myckna hampa, som eljest till notlinor vid fiskerännan hela sjökanten igenom betarvas. Likaledes hava ock några socknar i Gästrikland i synnerhet Ovansjö, Torsåker och Årsunda anhållit att få antaga några få lappar till att utrota vilddjuren som nu skola begynt allt för mycket där i orten sig att inrita och allmogen stora skador tillfoga.

Konungen samtyckte till att samerna skulle få bosätta sig i socknarna på villkor att landshövdingen noga tillsåg att de stannade i de socknar där de var antagna, att de besökte kyrkan, undervisade barnen i kristendomskunskap och att de inte ägnade sig åt olovlig jakt eller fördärvade skogen.

Vad som ovan beskrivs är inrättandet av systemet med sockenlappar. De är alltså resultatet av centraldirigering. Både lapparna och myndigheterna hade fått göra eftergifter. Allmogen var beroende av lapparna, ett beroendeförhållande som hade utvecklats under lång samlevnad. Men de kunde inte få fortsätta att nomadisera. Lapparna tvingades till bofasthet och integrerades i böndernas samhälle. Men övergången till fast bosättning innebar inte att de assimilerades utan de kom att fortleva som en säregen minoritetsgrupp.

Även från Västmanlands län tvångsförvisades lapparna. Våren 1729 anlände "ett parti Lappar, av män, kvinnor och barn, 13 till antalet" ifrån Västmanland till slottsarresten i Gävle. Då de liksom samerna i Dalarna och dåvarande Västernorrlands län ej kunde uppge varifrån deras förfäder kom, gjorde landshövdingen i mars 1729 en förfrågan till konungen hur han skulle förfara med dem. Konungen svarade att landshöv-

⁷ K. Barr 1897: "Olof Broman. Vår förste romanförfattare." *Samlaren* 18, s. 27-28.

⁸ Olof Broman 1954: *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland, III*. Uppsala, s. 235.

dingen skulle

såsom tillförne finnas vara skett, låta fördela dessa till Gävle slottsarrest införda lappar uti socknarna i Jämtland.

Sockenlapparna i kustlandskapen inom dåvarande Västernorrlands län leder med säkerhet sitt ursprung till dem som blev bofasta i början av 1730-talet och framåt. Vi vet också att en del samer som tvångsförflyttats, bl. a. då från Västmanland och säkerligen även från andra håll, hade förts till Jämtland och fördelats på socknarna där. Det går inte att med bestämdhet säga om de gav upphov till sockenlapparna i Jämtland. Här fanns också fjällsamer och det kan ha funnits samekategorier, som uppehöll sig på landsbygden, vilka kom att omfattas av de beslut som landshövdingen i Gävle hade fattat om lapparna i kustlandskapen. Det är dock klart att de jämtländska sockenlapparna var mer orienterade till övriga sockenlappar än till fjällsamerna i landskapet. Sockenlapparna från Jämtland valde framledes sina äktenskapspartners bland sockenlappar även utanför landskapet. När socknarna i Jämtland anställde nya sockenlappar rekryterades de ur dels inhemska sockenlappfamiljer men även från sockenlappfamiljer i Västernorrlands och Gävleborgs län och tvärtom. Banden mellan sockenlapparna i Jämtland och i kustlandskapen upprätthölls genom giftermålsrelationer, fadderskap och genom besök hos varandra. Sockenlapparna utgjorde en från övriga samer klart åtskild sociokulturell grupp, som kännetecknades av avvikande yrkesspecialisering, fast bosättning och giftermål inom den egna gruppen.

Utbredning

Sockenlapparnas geografiska fördelning kom i stort sett att sammanfalla med det gamla Västernorrlands län, vilket fram till 1762 omfattade hela nuvarande Gävleborgs, Västernorrlands och Jämtlands län. I detta område finner vi sockenlappar redan vid mitten av 1700-talet i ett stort antal socknar.⁹ Först några årtionden senare blev de resterande nomaderna i Kopparbergs län, närmare bestämt i Dalabergslag, bofasta.¹⁰ I början av 1800-talet skedde även en invandring till norra Uppland.¹¹ Sockenlapparnas utbredning i detalj framgår av kartan. I dessa socknar fanns de kontinuerligt, med enstaka korta avbrott, under 100–150 år.

Även Härjedalen tillhörde Västernorrlands län före 1762. Där tycks emellertid inte ha funnits några sockenlappar. Vare sig i ministerialböcker eller i husförhörslängder finns någon same uppgiven som sockenlapp från landskapet, varken under 1700- eller 1800-talet. Ett par uppteckningar håller heller inte för en källkritisk granskning. Att sockenlappar saknats kan förefalla märkligt, men en anledning kan vara att det inte fanns

⁹ Se Ingvar Svanberg 1980: "Sockenlapparna i Jämtland." *Jämten* 1981, s. 115–126; dens. 1981: "Sockenlapparna i Hälsingland 1757–1768." *Hälsingerunor* 1981, s. 123–130; dens. 1984: "Gästriklands sockenlappar." *Släkthistoriskt forum* 3:1, s. 19–23.

¹⁰ Utförligare om lapparna i Dalarna i Ingvar Svanberg 1976: "På den tiden det fanns vandrande samer i Baggbo." *Borlänge Tidning* 8/10 1976; dens. 1976: "Sockenlappar i Folkarebygden." *Folkarebygden* 1976, s. 41–45; dens. 1977: "Samer i södra Dalarna." *Tunum* 1977, s. 51–57.

¹¹ Se Ingvar Svanberg 1978: "Bofasta samer fanns i Uppland på 1800-talet." *Samefolket* 59, nr 9, s. 7 & 29; dens. 1980: "Sockenlapparna i nordvästra Uppland." *Vår hembygd* 4, s. 310–312.

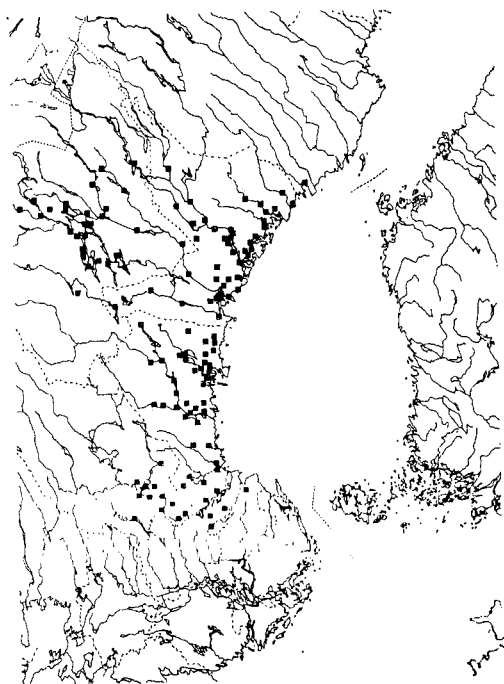

Fig. 1 Sockenlapparnas utbredning.

kringströvande samer i bondbygderna vid tiden för de administrativa åtgärderna på 1730-talet att göra samer bofasta. En annan anledning är den speciella sociala och ekonomiska struktur som rådde i Härjedalen. Det är i första hand som hästslaktare som sockenlapparna kom att inordnas i bondesamhället. Men i Härjedalen fanns ingen fördom mot att slakta hästar. Det var något som bönderna där själva kunde utföra. Hästslaktsfördomen bredde ut sig i skiktade samhällsstrukturer. Men liksom i Övre Dalarna, där också sockenlappar saknades, hade Härjedalen en relativt oskiktad bondebefolkning. Den underutvecklade ekonomin gav ej utrymme för att avlöna specialister.

Sockenlapparna

Mönstret för hur sockenlapparna skulle integreras i bondesamhället förelåg hos hantverkarna eller *gärningsmännen* som de också kallades. I Åre socken benämnde man för övrigt sockenlappen *gärningsman* i ministerialböckerna. Sockenlapparna antogs på samma sätt som hantverkarna vid de allmänna sockenstämmorna. När Skogs socken i Hälsingland på trettondagen 1757 antog sockenlappen Lars Nilsson hette det:

Dock förbehöllo sig sockenmännen att han skulle hålla sig ständigt i socknen, på det han efter åstundan kan vara till hands och tjänst när så behöves, samt att han ingalunda giver andra lappar anledning eller tillfälle att samla sig hit och bliva socknen till besvär, helst som var lapp bör hålla sig med sitt husfolk till var sin socken, där han antagen är.¹²

Efter att ha erhållit sockenstämmans tillstånd skulle lappen förses med försvarsbrev från landshövdingen. Från Hamrånge socken kan vi hämta följande exempel när lappdrängen Mårten Mattsson antogs som sockenlapp. Han hade tidigare vistats hos sin svärfader i Järvsö, sockenlappen Johan Jönsson, men i brist på tillräcklig föda åt sina renar begav han sig till Hamrånge och sökte tjänsten som sockenlapp, vilket ”Socknemännen för varjehanda behov ej skola kunna vara förutan” som det heter i ansökan till landshövdingen i april 1765. Landskansliet kan dock inte godkänna antagandet innan

det visas, varest denna lapp Mårten Mattsson förr varit, vad försvar han haft, var han sig skickat och om han trätt i äktenskap, samt varest.

¹² N. D. Humble 1944: *Socken på Ödmorden. Anteckningar till Skogs sockens historia*. Lund, s. 648.

Personalieuppgifterna sändes den 3 maj från Järvsö och i en annan skrivelse uppges att Mårten ägde ”i övrigt gott lovord om sig, samt uppför sig nyktert och beskedligt, en eljest okänd egenskap hos detta folkslag”. Mårten Mattsson blev godkänd och försågs med försvars-brev.¹³

Ibland antogs sockenlappen för en kortare ”provjänstgöring” innan han anställdes definitivt. I ett sockenstämmo-protokoll från Lits socken i Jämtland den 26/10 1829 uppges att en lappdräng, Lars Larsson, antogs på prov som sockenlapp. I detta fall blev sockenmännen missnöjda med den antagna lappen, som förpassades ur socknen. Lars Larsson utflyttade 1830 till Hälsingland och ersattes av Jon Clementsson från Åre.¹⁴

På sin ålders höst när de inte längre orkade med sitt arbete tvingades lapparna att begära avsked vid sockenstämman. I ett sockenstämmo-protokoll från Norrala från den 16/11 1823 heter det:

Lappmannen Jon Juliusson i Vad hade anmält sig för sin ålder och bräcklighet icke längre kunna med sitt hantverk betjäna församlingen, varför anhöll om avsked, det sockenstämman honom beviljade.

Den gamla sockenlappen kunde på sina håll få fortsätta att utöva sitt yrke trots att en ny sockenlapp antogs. Från Enånger socken i Hälsingland uppges den 13/3 1803 att

anmälte sig lappdrängen från Ångermanland Nils Jansson om att bliva antagen till sockenlapp, det församlingen för sin del honom beviljade med förbehåll fr[ån]

¹³ Härnösands Landsarkiv: Gävleborgs länsstyrelses arkiv. Landskansliets handlingar Å, No 17.

¹⁴ Östersunds Landsarkiv: Lit kyrkoarkiv K I:2, s. 69 & 90; A I:6, s. 93; jmf. också Härnösands Landsarkiv: Gävleborgs länsstyrelses arkiv: Landskansliets handlingar Å, No 17:491.

g[amla] socken lappen Clement Gunnarsson att dock få förtjäna vad han själv eller hustrun orkade.¹⁵

Beträffande ersättningen uppges att den skulle utgå från socknen gemensamt och/eller från den som anlidade honom enligt en bestämd taxa. I By socken i Dalarna beslöts vid allmän sockenstämma 1839 när en ny sockenlapp anställdes där, att i fortsättningen skulle ersättning betalas av den som anlidade honom och inte i matlag som tidigare. Ifrån Revsund i Jämtland uppges att varje bonde årligen gav sockenlappen en kanna kornmjöl, något bröd och en spicken fårbog. Uppgiften härrör från 1800-talets mitt. Från Sättna i Medelpad uppges att sockenlappen till jul erhöll fläsk, kött och bröd.

Vissa socknar tycks, åtminstone tidvis, inte ha haft råd att anställa egen sockenlapp. Från Hedesunda uppges det 1768 att socknen då ej var så rik att den ägde egen sockenlapp. Möjligen kunde man då anlita grannsocknens lapp att förrätta de sysslor som ansågs vara dennes gebit, ett förfarande som man tog till i Ovansjö när den egna lappen hade avlidit. Enligt kronobefallningsmännens rapporter synes sockenlapparna i vissa regioner ha haft sitt verksamhetsområde inom flera socknar.

Beträffande den fastställda taxan föreligger en hel del uppgifter i traditions-uppteckningar i våra folkminnesarkiv. Naturligtvis fanns här stora regionala skillnader liksom det fanns tidsmässiga skillnader. Om kontant ersättning till sockenlappen uppges från Kyrkås i Jämt-

¹⁵ Avskrift i Uppsala Universitets Bibliotek. S 161 aa: 62, s. 7 & 59, s. 11: Haegermarcks samling rörande Hälsingland.

land att sockenlappen för slakt av häst erhöll 18 skilling, för hund 8 skilling och för katt 4 skilling, medan han för kastring av hund och katt erhöll 2 skilling. I en uppteckning från 1876 uppges att sockenlappen i Järvsö erhöll "2 rdr, 1/2 stop brännvin och bakbillingarna". I början av 1800-talet var taxan i Österfärnebo fastställd till 6 skilling för häst, 4 skilling för hund och 1 skilling för katt. Från Sättna i Medelpad uppges att sockenlappen för avlivning av häst fick 2 kr., 50 öre för hund, 25 öre för katt och för kastring 25 öre.

I likhet med sockenhantverkarna lade sockenlapparna sig tidigt till med speciella tillnamn, t. ex. Tunelius, Helsing, Berger, Kåmberg, Lundström, Kopparberg, Stenlund och Åberg. En del tillnamn syftar direkt på det lapska ursprunget, t. ex. Fjellner, Renberg och Rehnlund. Patronymikon förblev dock det dominerande namnskicket bland sockenlapparna.

Sockenmännen upplät vanligen någon utmark där lapparna fick tillstånd att slå upp sin bostad. Till en början var det oftast någon form av primitiv koja eller kåta. Det föreligger en och annan antydning om att de bodde i ett slags riskojor. Så småningom skaffade sig sockenlapparna mera permanenta bostäder:

En Sockn-Lapp, som förr uppehållit sig på skogarne, har blifwit upmuntrad at bygga hus, där han mest nu wistas.¹⁶

Stugorna kunde byggas med bistånd från bönderna. "Byn skulle hålla lappen [...] med bostad. [...] ja minns då va en liten stuga, söm an bodd i", heter det i en

traditionsuppteckning från Hedesunda i Gästrikland. Men ännu långt in på 1800-talet använde en del sockenlappar mera primitiva bostäder. En sagesman från Valbo berättar:

Till o börja mä bodd döm i kåta, men senn byggd döm en stuga åt döm ja tror då va på 1860-tals o en då platsen, då kåtan stog, kallas Lappkojan än i denna dag.

Från Bergsjö berättas att lapparna vintertid bodde i en stuga, men om sommaren i en koja.

Helt problemfri var inte alltid lapparnas bosättning. När den gamle sockenlappen Clement Gunnarsson i Enånger skulle efterträdas av sin styvson, framlade en byaman följande synpunkter:

Bonden Pehr Claesson i Änga förbehöll härvid, att efter Clements dagar borde sockenlappen se sig om [efter] någon annan boningsplats, emedan han nu länge nog varit dem i Änga till tunga med vedbrand och vad annat besvär av manskapet, vilket Pehr Claesson ville till protokollet hava upptagit.

Den lapska identiteten

Övergången till fast bosättning innebar inte att lapparna förlorade sin identitet. Tvärtom, sockenlappinstitutionen, som implicerade monopol på hästslakt och en del andra sysslor, utgjorde en garant för att lapparna kunde fortleva som en särskild etnisk grupp. De tillhörde ett specialistskrå förknippat med deras etniska identitet. Omgivningen kategoriserade dem som lappar och endogami fortfor att vara det dominerande äktenskapsmönstret. Trots geografiskt avstånd upprätthöll lapparna intensiva kontakter med övriga sockenlappushåll och faddrarna till barnen fortfor under generationer att i allmänhet vara lappar.

I mångt och mycket kom dock lapparna att likna majoritetsbefolkningen.

¹⁶ Abraham Hülphers 1793: *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland, I. Gestrikland*. Västerås, s. 262.

Det bofasta levnadssättet och samlevnaden med bönderna innebar en långtgående ackulturation, dvs. kulturell anpassning till majoriteten. Dock var språnget ur den lapska gemenskapen in i svenskarernas samhälle långt. Flödet av individer ur sockenlapphushållen som tog ett definitivt steg in i majoritetsbefolkningen var mycket begränsat, under de första två-tre generationerna i det närmaste obefintligt. De flesta lappar stannade inom sockenlapphushållen. En del tog tillfälliga anställningar utanför men återvände förr eller senare till lapphushållen. Först när förändringar inleds, som även radikalt påverkar jordbrukarbefolkningen, hotas den lapska identiteten, eller snarare hotas deras specialiserade sysselsättning vid vilken de bofasta lapparnas etniska identitet var uppbounden.

Innan vi går över till sockenlapparnas sysslor skall nämnas några få ord om deras sociala organisation. Genom lapparnas specialisering i jordbrukarbefolkningens samhälle erhöll de ett, för en etnisk minoritet – åtminstone för svenskt vidkommande – unikt bosättningsmönster med ett, någon gång två, hushåll i varje socken. Ett hushåll bestod av en kärnfamilj som utvidgades till att bestå av en flergenerationsfamilj. Vissa hushåll kunde någon gång under dess utvecklingscykel svälla till ett slags storfamiljer, dvs. familjens söner och döttrar hade bildat egna familjer, som stannade kvar i det ursprungliga hushållet. Ett intressant exempel föreligger från Vika socken under 1800-talets förra hälft. Det är dock svårt att med hjälp av kyrkoarkivalierna avgöra om de i realiteten utgjorde ett hushåll eller flera.

Beträffande giftermålsmönster är det svårt att finna någon kulturellt bestämd

äktenskapspreferens. Eftersom sockenlapphushållen var ganska få, blev de genom ingiften alltmera nära besläktade med varandra och deras släktskapsrelationer var mycket komplicerade. Redan före övergången till fast bosättning var många hushåll nära besläktade med varandra. Denna trend bröts först i och med assimileringen när den etniska endogamin upplöstes.

Bosättningsmönstret för de nygifta varierar också. Det finns hela skalan från matrilokal (paret bosätter sig i kvinnans hem) och patrilokal (paret bosätter sig i mannens hem) till neolokal (paret bildar ett eget hem) bosättning men det är en viss övervikt för matrilokala bosättningar, åtminstone under 1800-talet, i den södra delen av sockenlapparnas utbredningsområde. Inte heller detta vittnar om ett normativt bosättningsmönster utan kan i samtliga fall förklaras av att det saknats hemmavarande söner som kunnat hjälpa eller ta över efter husfadern.

Det faktum att sockenlapphushållen anställde drängar, vittnar om att sockenlappyrket krävde arbetskraft och att lapparna ej var så fattiga som en del traditionsuppteckningar vill göra gällande. Saknades vuxna söner eller mågar i hushållet var det vanligt att man skaffade sig en dräng. I Österfärnebo uppmanades t. o. m. en ensamstående lappkvinna av sockenstämman att anställa en dräng. Drängarna rekryterades alltid bland lappbefolkningen. Ett vanligt karriärmönster för en sockenlapp var för övrigt att börja som dräng hos en redan etablerad sockenlapp och sedan gifta sig med dennes dotter och efter svärfaderns bortgång överta rollen som sockenlapp.

Sockenlapparnas sysslor

Vad var det nu för slags sysslor som sockenlapparna anställdes för att utföra. Traditionsuppteckningarna visar att han skulle förrätta samma komplex av sysslor som den sydsvenska *rackaren*, dvs. hästslakt, avlivning av hundar och katter samt kastrering av dessa och andra husdjur.¹⁷

Avlivning av hästar uppges i så gott som samtliga uppteckningar som en syssla som ankom på sockenlappen att förrätta. Som exempel från Gävleborgs län kan nämnas att i februari 1767 hade landshövding Carl Sparre beordrat en underordnad att skaffa en lapp till Gävle som "skulle draga huden av de där störta hästar".

Sockenlapparna skulle även avliva och pälsa hundar och katter. I norra Sverige födde man på sina håll upp de inhemska spetsarna just för pälsens skull. Denna pälshundsuppfödning har aldrig undersökts närmare, men man uppger i traditions materialet att man bedrev avel av hundarna med särskild hänsyn till pälskvalitén. Att avliva hundar och katter betraktades emellertid, liksom beträffande hästslakt, om dock inte så utbrett, som ett s. k. oärligt göromål bland jordbrukarbefolkningen. "Lappen skola ta livet av kattor så väl som av andra djur, emedan det anses som n[å]g[o]t opassande för en riktig m[änni]ska", uppges det i en protokolls bok för Uppsala Landsmålsförenings norrländska fackavdelning i samband med folketro om katter.

Man tog vara på pälsen från både katt och hund och det var även sockenlappens

uppgift att utföra pälsning och flående. "Vanligen vände man sig till lappen för att få en katt flådd", heter det i en traditionsuppteckning från Gästrikland, och fick man reda på att någon annan gjort detta "fick han hetta kattflåarn för resten av sitt liv". Ifrån Åre uppges att den direkta orsaken till att man där anställde en sockenlapp var att man behövde någon som, utan att behöva riskera råka ut för vanrykte, kunde pälsa hundar. Enligt traditionen var sockenlapparna på grund av denna syssla instinktivt hatade av hundarna.

Om skinnets användning kan nämnas att av kattskinnen tillverkades muffar. Hundskinnets ansågs dyrbart och användes till pälsar och vantar sägs det från Ångermanland. Från Segersta socken i Hälsingland uppges att hundskinnspälsarna användes som åkpälsar. Tittar man närmare på traditionella nordsvenska dräkter finner man att hundpäls ofta användes till rockfoder och mössor.

Förutom avlivning av nämnda djur var sockenlappen även ålagd att utföra kastrering av dem. Vad beträffar katter sägs det från Gästrikland att även en och annan gumma kunde snöpa katter, vilket de dock inte ville låtsas om eftersom det ansågs för skamligt. I regel tillkallades därför sockenlappen eller man kunde ta katten med sig till lappen som då utförde kastreringen hemma. Det föreligger också uppgifter om att sockenlappen brukade kastrera grisar, baggar och bockar. Traditionsuppteckningarna ger inga uppgifter om att det skulle ha funnits fördomar mot att kastrera de sistnämnda djuren. Snarare var det så att sockenlappen utförde detta som specialist än för att någon fördom skulle föreligga.

I sin bok om Jämtland uppger J. O.

¹⁷ En utförlig diskussion ges i Brita Egardt 1962: *Hästslakt och rackarskam*. Lund.

Hagström att

om en häst, hund, kor, får, get, eller kalv dör, så är man ej i stånd att förmå sin dräng eller piga, at taga huden utaf kreaturet. Sokenlappen måste då fram, at förrätta sysslan.¹⁸

Även i en del traditionsuppteckningar nämns att sockenlappen skulle flå och/eller gräva ner självdöda djur. Endast i en uppteckning uppges att sockenlappen skulle skära ned självspillingar.

De flesta av ovanstående sysslor betraktade majoritetsbefolkningen som ogörliga. Man hade starka antipatier mot att själv utföra dem. Eftersom sockenlapparna betraktades som ett främlingsinslag kunde de bryta mot majoritetssamhällets normer och utföra dessa sysslor. De kunde t. o. m. använda hästköttet som föda, vilket bönderna hade starka fördomar mot.

Övriga sysslor

Förutom de nämnda sysslorna kompletterade sockenlapparna ännu långt in på 1800-talet sin försörjning med det traditionella hantverket och jakten. Det förefaller t. o. m. som om sockenlapparna mångenstädes erhöll sin huvudsakliga inkomst genom diverse hantverk. Om talltågors användning uppges i en uppteckning från Alfta att

av sådana tillverkades nämligen en del husgerådssaker, ss. brödkorgar, skedkorgar, m. m. Dessa flätarbeten utfördes huvudsakligen av sockenlapparna, vilka kunde åstadkomma mycket vackra och konstnärligt flätade saker.

I en femårsberättelse från Gävleborgs län tryckt 1829 uppges att det var lappkvin-

¹⁸ J. O. Hagström 1751: *Jemtlands oekonomiska Beskrifning eller Känning, I akt tagen på en Resa om sommaren 1749*. Stockholm, s. 146.

norna som flätade rotkorgar och som ”de förstå att gifva ett nätt och pryddigt utseende”.¹⁹ Benämningen *lappkorg* finns f. ö. belagd som dialektord i Gästrikland för korgar tillverkade av sockenlappar.²⁰ Om sockenlappen i Lidens socken i Medelpad heter det, att han förutom att avliva hästar, hundar och katter, ägnade sig åt att göra rensel och såll samt tågarbete o. dyl. Från Alnö uppges att lappen lagade konstar, fällar m. m. och från Rengsjö i Hälsingland att han tillverkade korgar. Om sockenlapparna i Järvsö, skriver Winblad von Walter, att de bl. a. ägnade sig åt repslagning och att binda mjårdar.²¹ Liknande uppgifter ger tysken Schmidt i sin reseskildring, när han 1799 i Hälsingland observerade sockenlappar:

Sie verrichten das Amt des Schinders, und treiben dabey das Seilerhantwerk. Manche flechten auch Körbe, treiben diese Handarbeit mit vielem Geschick, und verkaufen ihre Waaren im Winter in den Städten und unter anderen auch zu Stockholm.²²

Ännu i slutet av 1800-talet sålde sockenlappen Thomas Berger från Alfta egenhändigt tillverkade rep i Söderhamn.

Det är inte bara i reseskildringar och femårsberättelser som sockenlapparnas slöjdskicklighet berömmes. En sageskvinna blir smått nostalgisk när hon blickar tillbaka:

Men an gjord korgar o Lapp-Lasse. O an var en styv körgmakare. Dä va riktiga körgar, söm höll. Dä geck

¹⁹ Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Geuleborgs Län till Kongl. Maj:t år 1828 afgifne Femårsberättelse. Stockholm 1829, s. 18.

²⁰ J. E. Rietz 1962: *Svenskt dialektlexikon*. Lund, s. 393.

²¹ F. Winblad von Walter 1922: ”Troll.” *Hälsingerunor* 2, s. 70.

²² J. W. Schmidt 1801: *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen*. Hamburg, s. 170.

innt o ha söndör döm. En sånn körg finns innt o oppbringa nu int. O så billde [billig] han var på döm. Då var innt sånna ha spånkörgar, söm går söndör bärö, man stötör emot. Då var riktiga spjalör. Han hadd en enkomm ställningg. Hä va en påle o klyka, söm an drog döm dä röttönö i.

Ett fint erkännande för sockenlapparnas skicklighet i korgtillverkning kom så sent som 1901 då sockenlappen Skoglund i Torsåker erhöll pris på Gävleutställningen för sina vackra alster.²³ Man kanske får se den högt uppdrivna kvalitén som ett konkurrensmedel på en marknad där även dalkarlar, tattare och andra kringvandrande försäljare försökte få avsättning för sina alster. Redan under nomadepoken hade lapparnas hantverk, åtminstone lokalt, blivit oundgängligt för bönderna. Det framgår av en borgensansökan, som lapphustrurna Sigrid Jonsdotter och Lisa Klementsdotter i Torsåker resp. Ovansjö lämnade in till vice landshövdingen i Gävle våren 1757. Som skäl för att deras män, sockenlapparna Jonas Jonsson och Thomas Jonsson, skulle frigges ur arresten mot borgen, anförs att allmogen i deras hemsocknar

hava av oss beställt arbete av nöttögor med mera, som de nu denna vårtiden ganska nödvändigt betarva, och därför sådant högel[igen], påfordra.

Jakten spelade även en stor roll för många sockenlapphushålls försörjning. År 1790 fanns det två lapphushåll i Bollnäs socken. Som svar på en frågelista, som landshövdingen F. A. U. Cronstedt sänt ut till kronolänsmännen i Hälsingland, svarade Lars Enlund att i

skogarne finnas björnar, wargar, lodjur, räfwar, harar, bäftrar, uttrar, mårdar och hermeliner m. m. som skjutas och fångas i båsar och saxar af lappar, finnar och en del bönder.²⁴

Att jakten spelade en stor roll för sockenlapparnas försörjning framgår också av vapeninnehavet, som finns förtecknat i de rapporter kronobefallningsmännen sammanställde och sände in till landshövdingen i Gävle 1757–1768.²⁵ Nära nog varje sockenlapphushåll hade åtminstone en bössa. Det var lapparnas lagstridiga jakt och fågelfänge under den skyddade tiden, dvs. från midfastan till Olofsmäss, som föranlett landshövdingen att den 29 december 1756 utfärda en kungörelse om att bössorna skulle dragas in under den fridlysningsperioden.

Av rapporterna framgår att första året som förordningen var i kraft hade länsmännen åtskilliga besvär med att exekvera den. Ifrån västra Gästrikland uppges att endast sockenlapparna i Årsunda och Ovansjö hörsammat ordern om bössornas inlämnande medan de övriga lapparna hade

bortflytt samt begivit över gränsen in uti Kopparbergs län, så snart de fått höra att kronobetjänterna dem efter frågat.

Samma år klagade brukspatron Fredrik Petré vid Hofors bruk

att churu kronobetjänterna häromkring avhänt de i orten vistande lappar deras skjutgevär, hava dessa land- och rike onyttige inbyggare icke dess mindre skaffat sig bössor

och den våren mer än

²⁴ Nils-Arvid Bringéus (utg) 1961: *Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790–1791*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 37.) Lund, s. 56.

²⁵ Härnösands Landsarkiv: Gävleborgs länsstyrelses arkiv: Landskansliets handlingar Å, No 17.

²³ H. Westerberg 1973: "Viby-lappen – Torsåkers siste sockenlapp." *Gefle Dagblad* 14/6 1973.

någonsin tillförne kringstrukit de största i nejden befin-
tel[iga] skogar, och alldeles ödelagt de härligaste fågel-, i
synnerhet tjäderlekar.

Ett par år senare skriver kronobefall-
ningsman Karl Wikman i Hälsinglands
norra fögderi att alla bössor ej kunde in-
dragas ”emedan en del hållit sig undan
på skogarna och en del bortflyttat till
andra socknar” och fastslår ”att dylikt
självsvåld ej utan behörig näpst rättas
kan”. Därför ”skola de brottsliga till in-
stundande höstating framhavas och till
plikt befordras”. Bötesuppgifter återkom-
mer då och då i rapporten, t. ex. för Njut-
ångers sockenlapp som ”vid 1765 års
vårting [...] pliktat 10 d[aler] silv[er]
m[yn]t för det han då icke i rätten tid
lämnat sin bössa”.

Som skickliga rovdjursjägare gjorde sig
många sockenlappar bemärkta långt in
på 1800-talet. År 1829 framvisade sock-
enlappen i Vika bevis för att han fällt två
lodjur (”Warg-Loo”), för vilket han er-
höll 33 Rdr i belöning. Även sockenlap-
pen i Nora socken i Uppland hade rykte
om sig att vara en god jägare, liksom
sockenlappen i Torsåker. Dessa uppgifter
bekräftas också av bevarade sockenstäm-
moprotokoll. Traditionsuppteckningar
berättar ibland utförligt om sockenlap-
parnas skicklighet som jägare. Från Näs
socken heter det att sockenlappen

klarade sig bra på sin oerhörda förmåga att locka och
härma djur. Han lockade dem ända fram till stugan och
sköt med sin gamla bössa, både ripa och fågel, han kunde
”stå” ripa så att de stod alldeles stilla. När sedan hans
gamla bössa såldes på auktion så betalades det ända upp
till 60 riksdaler för den, folk trodde att den var förtrollad
och att man kunde skjuta vad som helst med den, men
det var bara Lapp-Jäns underliga förmåga som gjorde att
han hade sådan jaktlycka.

Förutom hantverk och jakt föreligger det
även uppgifter om att sockenlappar på
sina håll kunde anlitas för att bota såväl
djur som människor.²⁶

Relationer till majoritetsbefolkningen

De sysslor som lapparna anställdes av
socknen att utföra tillhörde, som nämnts,
det s. k. hästslaktkomplexet. Men socken-
lapparna var till skillnad från de syd-
svenska rackarna inte stigmatiserade i
böndernas samhälle. De rekryterades inte
som rackarna ur ett bottenkrap med tvi-
velaktig bakgrund från böndernas egna
led. Rollen som hästslaktare var förknip-
pad med den lapska identiteten. Den so-
ciala ordningen var klart definierad av
bönderna. Lapparna hade i generationer
förknippats med hästslakt och de kunde
som främlingar bryta mot de normer som
gällde för bönderna. Det var helt i sin
ordning att lapparna ägnade sig åt denna
syssla utan att det behövde innebära soci-
ala restriktioner vid umgänget med ma-
joritetssamhällets representanter. Vi sak-
nar belägg för sociala inskränkningar av
det slag som förekommer i södra Sverige
för rackarna, t. ex. ej ta i hand, inte dela
måltid, ej gå in i hus, använda speciella
huseråd etc.²⁷ Det var beteendemönster
som var främmande gentemot lapparna.
I uppteckningsmaterialet finns endast ett
konkretiserat undantag, men det härrör

²⁶ Se t. ex. K. O. Ekström 1873: *Skogsvaktarens berättelser*. Stockholm, s. 84; Anton Ericstam 1941: *Grytnäs socken 1*. Sala, s. 263; Levi Johansson 1918: ”Drag ur den norr-
ländska folkmedicinen.” *Arkiv för Norrländsk Hembygds-
forskning 1*, s. 94; Gösta Ullberg 1969: *En bok om Kall-
Gränsbygd i Jämtland*. Östersund, s. 327.

²⁷ Förutom Egardt, anført arbete, se även Carl Martin
Bergstrand 1932: ”Om hästslakten och dess utövare i
1800-talets Västergötland.” *Folkminnen och folktankar* 19,
s. 50–62; och dens. 1942: ”Hästslakt och hästslaktare i
1800-talets Dalsland.” *Hembygden* 1942, s. 44–54.

från Uppland och där dominerade racarinstitutionen och förtrogenheten med lapparna var inte densamma som i Dalarna, Gästrikland och norrut. Från Jämtland omnämns också vid ett par tillfällen att sockenlappen skulle sitta längst bak i kyrkan. Eftersom lapparna tillhörde en annan etnisk grupp utgjorde de inget hot mot bönderna och kunde inte bära på någon social smitta. Det fanns därför ingen anledning att ha speciella begränsningar för lapparna i deras kontakt med majoritetsbefolkningen.

I prästernas karakterisering av lapparnas vandel eller frejd finner vi ofta goda omdömen i husförhörlängderna, t. ex. *kristelig, klanderfritt uppförande, ärlig vandel* etc. En och annan aldrig lapp kunde ibland karakteriseras som *supig och elak* men det är inte vanligt. I begravningsböckerna utvecklade prästerna ibland rent svulstiga och pompösa eftermälen som även kom lapparna till del. Om sockenlappen i Svärdsjö heter det att han

alltid fört en stilla och anständig vandel, och därför levat uti sämja och förtroende hos jämnkristna och nästskyldta.

Smått patetisk blir prästen i By socken om en lappman som tillhörde den sista nomadgenerationen:

Känd för beskedlig i sitt uppförande och ses av dess bevis det han ofta bigått den H[errens] och H[eliga] Nattvard[en] 31 mars med mycken andakt önskade ingenting högre än sin frälsares gemenskap, och bad ständigt där-om i denna vers: "Har jag Jesum i mitt hjerta etc."

Även sagesmän som varit *samtida* med sockenlapparna talar om dem i positiva ordalag.

Även om sockenlapparna kunde umgås mera obehindrat med den övriga befolkningen än vad som var möjligt för den sydsvenska rackaren så hölls ändock en

viss distans. Sockenlapparna bodde i spridda hushåll, ett eller ett par i var socken. Det framgår av källmaterialet att sockenlapparnas stuga ofta var ensligt belägen. En del av deras tillvaro var därigenom skyddad från insyn. Umgänget med majoritetsbefolkningen var dock livligt. Man hade många kontakttillfällen så gott som dagligen. Man mötte bönderna i samband med yrkesutövandet, på marknader, vid kyrkobesök, lappingdomarna kunde anställas som pigor och drängar hos bönderna och bönderna bjöd gärna hem lapparna för att de skulle berätta historier. De var på sina håll välsedda gäster i bondehemmen. De förväntades också komma till brölloppen. Lapparna hade alltså stora möjligheter att bli nära förtrogna med majoritetsbefolkningens livsstil, som de i stor utsträckning också delade.

Naturligtvis förekom en del fördomar från majoritetsbefolkningens sida gentemot lapparna. Man tillskrev lapparna en del negativa eller underliga egenskaper. En av de mest framträdande stereotypa föreställningarna i traditionsuppteckningarna är att sockenlapparna skulle vara mycket hängivna på sprit. Får man tro kyrkoarkivalierna tycks de emellertid inte ha supit mer än andra. I begravningsböckerna står det t. o. m. sällan angivet att en lapp varit supig. Andra egenskaper som i traditionsmaterialet tillskrivs lapparna är att de var mindre bemedlade å huvudets vägnar, en vanlig stereotyp gentemot representanter för minoriteter. Det omtalas ibland att sockenlapparna var mer slarviga, lät soporna ligga kvar inomhus etc. Men man kunde knappast ge trovärdighet åt mera vildvuxna föreställningar eftersom deras livsföring till vardags inte skilde sig mycket

från böndernas. Sockenlapparnas nomadiserande förfäder var däremot lättare att ha märkliga föreställningar om, deras liv var mer avvikande och de var mycket mera isolerade från bondebefolkningen. Från början av 1700-talet är följande exempel. Det var en grupp lappar i Dalabergslag som väckt stor förargelse

igenom det de understundom ute på fria fältet under bar himmel, i andras åsyn pläga sammangång med sina kvinnor, lika såsom alldeles förgätna av blygd, ärbarhet och tukt.²⁸

Den väsentligaste föreställningen om sockenlapparna i kontakten med majoritetssamhället var dock att bönderna trodde att lapparna var trollkunniga. Utanförskapet gjorde det möjligt för dem att instrumentellt utnyttja böndernas vidskepelse. Föreställningen om lapparnas trollkunnighet gav dem ett skydd och var ett osäkerhetsmoment för bönderna. Lapparna trodde nog inte själva på den trollkunnighet som tillskrevs dem, men de förstod att utnyttja den som resurs. Man hade inget ekonomiskt eller politiskt inflytande i böndernas samhälle. Men i den personliga kontakten med bondesamhällets representanter hade lappen en viss möjlighet till påverkan genom den förmenta trollkunnigheten. Traditionsarkiven är fulla med uppteckningar om lappar som hotat med trolldom om de inte fått som de velat. Det var särskilt viktigt för åldriga lappar som var hänvisade att försörja sig på tiggeri. Då var det onekligen en fördel att kunna hota med trollkonster om man inte fick mat eller pengar.

Som nämnts ovan var endogamin den dominerande äktenskapsformen för sockenlapparna. Men det föreligger några exempel på blandäktenskap, vilka är mycket intressanta. Det är inte lappar som träder in i majoritetsbefolkningen utan tvärtom. En del män gifte in sig bland lapparna och kom själva att bli betraktade som lappar, de utförde också sockenlappsyrslorna och barnen i blandäktenskapen betecknades i kyrkoarkivalierna som lappar. När barnen växte upp blev även de sockenlappar. Redan Abraham Hülphers mötte i Nätra socken i Ångermanland:

en så kallad Lapp, Hwars tungomål röjde, at han ej war infödd. Han berättade sig hwara ifrån Westergöthland, och en tid studerat, men för ostadighet kommit under Militien, och blifwit gift i Finland med en Lappska, hwarifrån han sedan begifwit sig hit till orten, och war nu hos sitt Swärfolk, som woro Sochn-Lappar.²⁹

I en dopbok från Alnö omnämns 1824:

Den av socknemännen till sockenlapp antagen svenskfödde Pehr Pehrsson och av lapp födda hustru Stina Pehrsson.

Den sista sockenlappen i Svärdsjö, Lars Larsson Hägg, var likaså ur allmogens led. Han var född i Malung och son till en soldat. År 1829 flyttade han till Torsåker, förmodligen som soldat. Sedermera gifte han sig med lappdottern Ulrika Jonsdotter från Svärdsjö och bosatte sig som sockenlapp i Sveden. Ytterligare exempel på några sådana äktenskap föreligger i kyrkoarkivalierna. Granskar man då vilka som gifte sig med lappflickorna och blev sockenlappar finner man, som redan antytts, flera fall av före detta soldater,

²⁸ Carl Larsson i By 1920: *En dalasockens historia 1*. Stockholm, s. 233.

²⁹ Abraham Hülphers 1780: *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland, 4. Ångermanland*. Västerås, s. 236.

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1986 ÅRGÅNG 69

REDAKTION

*NILS-ARVID BRINGÉUS · MATS HELLSPONG
ELISABET HIDEMARK · HANS MEDELIUS*

STOCKHOLM 1986

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSEN

Generaldirektör *Gunnar Petri* (ord.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), docent *Mats Hellspong* (Rigs redaktör, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, docent *Elisabet Hidemark* (v. ordf.), styresmannen för Nordiska museet, fil. lic. *Sune Zachrisson*, landsantikvarien fil. lic. *Ola Ehn*, landsantikvarien fil. dr *Sten Rentzhog*.

Revisorer

Kamrer *Gun Wreiman*, intendent *Göran Bergengren*

Revisorssuppleanter

F. byråsekreterare *Ann Marie Huss*, intendent *Berit Rönnstedt*

Norstedts Tryckeri

Stockholm 1986

INNEHÅLL

MINNESORD

Generaldirektör *Gunnar Petri*, Stockholm:
Minnesord över Åke Kromnow 65

UPPSATSER

Fil. kand. *Beatriz Borda* och fil. kand. *Susanne Lundin*, Lund: Vem får grädden på tårten? Om samhällets subtila maktstrukturer i Pierre Bourdieus sociologi 66
Who gets the Frosting on the Cake 86
Fil. kand. *Anders Perlinge*, Stockholm: Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland 1
Urbanus and paganus financing patterns 15
Docent *Herman Schlyter*, Malmö: Kyrkstöten, en funktionär i kyrkotuktens tjänst 33
Der Kirchengaufseher, ein Vertreter der Kirchenzucht 47
Fil. kand. *Ingvar Svanberg*, Uppsala: Sockenlappar 97
Parish Lapps 117

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKTSTYCKEN

Förste intendent *Jonas Berg*, Stockholm: Kommentarer till ett genmäle 24
Arkivarie *Stig Isaksson*, Lund: Anmälan av en anmälan 22
Fil. dr *Janken Myrdal*, Stockholm: Agrarhistoriens ämnesbyte 16

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Professor *Sven B. Ek*, Göteborg: Forskarens ögon och hamnarbetarens verklighet 56
Docent *Allan T. Nilson*, Göteborg: När bagarna blev klassmedvetna 87
Docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stockholm: Textilhistoria kring Vadstena 47
Carl Adolph Agardh 1785–1859. Anmäld av fil. lic. *Gösta von Schoultz*, Lund 124
Anders Björklund: Hamnens arbetare. Se ovan *Sven B. Ek* 56
Den dolda historien. Red. av *Ronny Ambjörnsson* och *David Gaunt*. Anmäld av docent *Mats Hellspong*, Stockholm 29

Anne-Marie Ericsson: Svenskt 1920-tal. Anmäld av fil. kand. *Sigrid Eklund-Nyström*, Stockholm 31
Birgitta Frykman: Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Se ovan *Allan T. Nilson* 87
Kulturmöten och kulturell förändring. Red. av *Anders Gustavsson*. Anmäld av *Mats Hellspong* 60
Margareta Nockert: Bockstensmannen och hans dräkt. Anmäld av fil. dr *Gertrud Grenander-Nyberg*, Stockholm 118
Nord nytt 25. Anmäld av fil. kand. *Barbro Mattsson*, Stockholm 92
Albert Sandklef: Bockstensmannen, Anmäld av *Gertrud Grenander-Nyberg* 118
Wolfgang Schivelbusch: Järnvägsresandets historia. Anmäld av fil. kand. *Göran Sjögård*, Lund 26
Hans Seyler: Hur bonden blev lönearbetare. Anmäld av fil. dr *Sören Jansson*, Uppsala 126
Rolf Söderberg: Stockholmsspegel. Anmäld av *Mats Hellspong* 62
Carl-Herman Tillhagen: Jaktskrock. Anmäld av fil. kand. *Dan Waldetoft*, Stockholm 122
Ann-Sofi Topelius: Damastduktyg och verksamheten vid Vadstena fabriek 1753–1843. Se ovan *Elisabet Stavenow-Hidemark* 47
Inga Wintzell: Jeans och jeanskultur. Anmäld av intendent *Gunnel Hazelius-Berg*, Stockholm 95
Katarina Ågren-Karin Lundholm: Fårskinn. Anmäld av *Gertrud Grenander-Nyberg* 30

KORTA BOKNOTISER

Helena Friman m. fl.: Skolbarn. Anmäld av *Mats Hellspong* 127
Idrott, historia och samhälle. Anmäld av *Mats Hellspong* 64
Mette Skougaard: Bonden bygger. Anmäld av fil. dr *Monika Minnhagen-Alvsten*, Linköping 63

BREV TILL RIG

Inlägg av mag. art. *Ronald Grambo*, Oslo, och replik av fil. kand. *Bo G. Nilsson*, Stockholm 64

FÖRENINGSMEDDELANDE

Styrelseberättelse 1985 128

som i åtminstone något fall också bevisligen hade ett lyte. Förmodligen har vi här en förklaring till varför de assimilerades som lappar. Sockenlapparna var inte stigmatiserade på grund av hästslakten. Även om vi inte kan avgöra om äktenskapen var strategiska i den meningen, var det otvivelaktigt en fördel för den svensk som av en eller annan anledning tvingades försörja sig på hästslakt att inlemmas bland lapparna. Genom att integreras i lapparnas statusposition hade han ett skydd mot uteslutning från socialt liv, vilket han kunde riskera om han kvarstod som medlem av majoritetsbefolkningen.

Kulturell permanens och social förändring

Sockenlapparnas levnadssätt och kultur var ständigt utsatt för förändringar. De levde i en ackulturationsituation med ett politiskt och ekonomiskt överlägset värdfolk, dvs. bönderna. De interetniska relationerna baserades inte på något ömsesidigt oberoende. Relationerna var asymmetriska. Bönderna hade kontroll över den produktion som lapparna utförde. Det var bönderna som kontrollerade och hade inflytande att fördela resurserna. Likaså var det bönderna som utövade det politiska beslutsfattandet på lokal nivå och det var de som kunde få gehör hos makt-havare på riksplanet. Sockenlapparna hade i egenskap av lydfolk ingen möjlighet att mobilisera något motstånd, de saknade, om vi bortser från föreställningen om trollkunnighet, alla resurser för att kunna utöva något reellt inflytande i samhället. Det som skapade gränser mot att assimileras var i första hand monopol på vissa sysslor, att de bodde lite isolerat, att de upprätthöll starka och varaktiga band mellan de spridda lapphushållen och att de ansågs som trollkunniga och

därmed annorlunda och farliga.

Men underläget gjorde dem utsatta för kulturell påverkan och levnadssättet tvingade fram en stark anpassning till bondesamhällets villkor. Redan deras nomadiserande förfäder hade särutvecklats från de lapska nomaderna i norr. Det ekologiska, kulturella och sociala ramverk som de mellansvenska skogssamerna hade opererat inom krävde ett språk som skilde sig från de nordliga samernas. Nomaderna lånade in ord från svenskan och språken särutvecklades.

En annan viktig anpassning i Mellansverige var religionen. Medan man ännu höll på med mission bland lapparna i norr för att kristna dem berömdes de mellansvenska nomaderna av prästerskapet. Linné skriver 1734 om lapparna i Dalarna att deras "flit i sina kristendomstycken av prästerna berömdes".³⁰ Liknande omdömen är vanliga i begravningsböckerna.

Den viktigaste ackulturationsfasen var själva inkorporeringen av sockenlapparna i böndernas samhällen, vilken medförde genomgripande förändringar. Till följd av den ökade kontakten genom intensifierad samvaro ackulturerade lapparna allt flera drag från bönderna. Denna anpassning var nödvändig för att kunna fortleva i böndernas samhälle. Vi har sett hur de skaffade sig permanenta bostäder men man kan notera ytterligare förändringar. Delad uppväxtmiljö med jordbruksbarnen gav den andra generationen bofasta lappar bättre språkkunskaper och bättre färdighet i samspelet med bondebefolkningen. Om det lapska språkets ställning bland sockenlapparna under 1800-talet vet vi tyvärr inte myc-

³⁰ Carl Linnaeus 1953: *Dalaresa*. Stockholm, s. 124.

ket. I en del traditionsuppteckningar nämns att sockenlapparna talade sitt eget språk i kontakten med andra lappar. År 1730 hade de mellansvenska lapparna uppgett att de inte längre förstod de nordligare lapparnas dialekt. Men ännu under 1770-talet behärskade sockenlapparna en sydsamisk dialekt, även om den var starkt uppblandad med svenska låneord. I Valbo upptecknades då nämligen en ordlista efter sockenlappar och Petrus Holmberger, som gjorde uppteckningen, motiverade så:

Emedan jag så väl hört av själva lapparna, såsom och under jämförelsen märkt, att sockenlapparnas och de uti Lappmarken vistande lappars språk äga en verklig åtskillnad uti dialekten som är så stor att sockenlappen knappt håller det möjligt för sig, att förstå deras, har jag under lediga stunder tyckt det vara nöjsamt att uppteckna sockenlapparnas språk, för att därigenom få tillfälle att se deras olikhet.

Vid detta tillfället kommer jag ihåg att lapparna själva berättade det ungdomen som växer upp icke mycket vårdar sig om deras modersspråk utan uppspäckar det allt mer och mer med svenska; jag har även med egna öron hört lappflickorna mest var gång jag var hos lapparna sjunga svenska visor och psalmer.³¹

Vi kan tyvärr inte i detalj undersöka hur olika kulturelement integrerades i sockenlapparnas livsföring. Vi kan dock peka på att kostvanorna kom att likna böndernas kostvanor, även om vilt alltfört spelade en stor roll. Förmodligen förändrades klädvanorna men härom har vi inga uppgifter i källmaterialet. Från Arbrå uppges att sockenlappen tog lappdräkt på sig när han gick och tiggde utan-

för socknen. Dräkten tjänade här som ett kommunikationsmedel för att understryka tiggarens etniska tillhörighet och därmed spela på föreställningen om lapparnas trollkunnighet.

Redskapsbestånd och utrustning växte och anpassades till ett bofast liv. Tyvärr har vi inte kunnat återfinna särskilt många bouppteckningar efter sockenlappar, men en genomgång av sådant material skulle kunna ge en utförlig bild av deras redskapsbestånd. I en bouppteckning från 1843 efter den relativt välbärgade sockenlappen Olof Jansson och dennes hustru i Vika socken i Dalarna finner vi t. ex. diverse silverföremål, 1 par gamla söndriga ljusstakar, diverse kittlar av koppar, 1 par gamla hjul med färdvagn, 1 stor kista, 1 koffert, diverse tunnor, hörnskåp, dragsäng, 3 soffor, 1 svart "Cachotte" etc. En del redskap och föremål efter sockenlappar finns också bevarade i hembygdsmuséer.

Det skulle vara intressant att studera hur många traditionella lapska seder och kulturdrag som levde kvar hos sockenlapparna. Tyvärr tillåter inte materialet några djupare undersökningar eftersom sockenlapparna själva aldrig blev föremål för fältforskning. Undantaget är den redan nämnde studenten Holmbergers uppteckningar från 1770-talets Valbo. Här finner vi också några etnografiska data av intresse. Om begravnings sederna berättar han att lapparna hos den döde i likkistan lade "ett stycke tobak, elddon, små stickor med mera" och "de låna sig antingen hästar eller bära de själva den döda till graven".

Den lapska björnofferriten kände sockenlapparna till, vilket framgår av Holmbergers uppteckning. Denna uppteckning har blivit föremål för åtskilliga undersök-

³¹ Uppsala Universitets Bibliotek. Johan Ihres handskriftssamling (Ihre 105); se även K. B. Wiklund 1912: "En nyfunnen skildring om lapparnas björnfest." *Le Monde Oriental* 6, s. 27-46 och H. Grape 1919: "Den ihreska björnfestuppteckningens proveniens." *Le Monde Oriental* 12, s. 122-125.

ningar.³² Man har dock varit okunnig om den speciella kontext – sockenlappskulturen – i vilken uppteckningen blivit gjord.

Beträffande övriga föreställningar bland sockenlapparna ger Holmberger några exempel, men de förnekar all kännedom om inhemska lapska föreställningar. Om lapptrumman ges några intressanta upplysningar:

Lapptrummor efter deras dialekt *gaudies* har ganska få ibland dem sett: de berättade mig dock likväl att några av deras folkslag blivit vist en sådan trumma av arkiatern och riddaren Linné. Gummorna berättade även för mig att de sett lapptrumma hos dem som nyligen kommit från Lappmarken: men budo tillika Gud bevara sig från sådana. Skapnaden på henne beskrevo de för mig; men sättet huru lappen hanterade henne viste eller och ville de intet säga: troligt är dock att denna ogudaktiga seden kommit utur vanan hos dem.

Assimilering

Som vi sett anammade lapparna allt flera drag från jordbrukarbefolkningen. Det kan dock nämnas att lapparna bidragit med kulturlån till bondekulturen, men förmodligen bara lokalt. Enligt folklivsforskaren Louise Hagberg tog bondpojarna i Bjuråker efter sockenlapparna i konsten att tillverka skedar.³³ Men så länge sockenlappinstitutionen hade en funktion där lapparna underförstått hade monopol på hästslakt, garanterades deras etniska särart. Petrus Læstadius menade t. o. m. att av sockenlapparna bildats en "avdragarnation" som "torde bli lik evig som judar och zigenare, och sedan den övriga delen av lapska nationen för-

svunnit, finnas säkert denna kvar".³⁴

Læstadius blev inte sannspådd. Ty under mitten av 1800-talet får lappingdomen allt svårare att finna sin utkomst som hästslaktare. Lokalt började bönderna själva slakta sina hästar eller, men något senare, sända hästarna till speciella slakterier som startades här och var. Fördomarna mot att själv avliva sina hundar och katter försvann också liksom efterfrågan på hund- och kattpälsar. Från Österfärnebo uppges att institutionen avskaffades 1839. Den i inledningen omtalade Olof Högberg bevittnade processen i Västernorrland och ger en korrekt beskrivning av sockenlappinstitutionens desintegrering:

mången håller nu på att komma underfund med att en hederlig man kan utan sätta en outplånlig fläck på sitt namn, själv kastrera sina kreatur, slakta sina katter osv. Och i och med dessa upptäckter torde sockenlappens gyllene ålder vara förbi.

Tillströmningen av industriprodukter minskade också efterfrågan på sockenlapparnas hantverk, men korghantverket tycks ha varit det traditionella lapska kulturdrag som längst hade en efterfrågan. I Valbo fortsatte sockenlappsonen Nils Wahlman långt in på innevarande sekel att fläta korgar, vitsordade för deras goda kvalité. Han dog på 1940-talet och hade på äldre dar fortfarande även kastrerat katter.

Med den minskade efterfrågan på lapparnas traditionella tjänster fick de söka nya förvärvskällor. Lappingdomarna fick ställa sin arbetskraft till förfogande inom samma sektorer som jordbrukarbarnen. Vi finner lapparna under senare

³² Gustav Hasselbrink 1964: "La chanson d'ours des Lapons. Essai d'interprétation d'un manuscrit de XVIIIe siècle concernant la chasse et le culte d'ours." *Orbis* 13, s. 420–480.

³³ Louise Hagberg 1920: "Forna dagars jul i Bjuråker." *Fataburen* 1919, s. 45.

³⁴ Petrus Laestadius 1831: *Journal af Petrus Laestadius, för första året af hans tjenstgöring såsom missionarie i Lappmarken*. Stockholm, s. 235.

hälften av 1800-talet som soldater, som arbetare, som drängar och pigor hos bönderna, någon blev sockenskräddare, en del går på arbetsvandringar etc. Den långt drivna kulturella anpassningen och förtrogenheten med bondesamhällets och den begynnande industrins miljö underlättade assimileringen.

En bidragande assimilerande faktor var förmodligen även den obligatoriska skolgången som grep in i landsbygdsbefolkningens liv. Läskunnighet var dock något som var ganska allmänt utbrett sedan länge och det gällde även en hel del lappar. Om lappdrängen Jöns Jönsson, son till sockenlapparna i Oviken, heter det 1824 t. o. m. att han sysselsatte sig med barns undervisning i stavning och innanläsning.

Exogami, dvs. att lapparna gifter sig utanför de etniska gränserna, är en tydlig indikator på stigande assimileringsgrad. Under 1800-talets senare hälft blir blandäktenskapen allt vanligare.

Den slutliga integreringen sker vid sekelskiftet då beteckningen "lapp" försvinner ur kyrkoböckerna. Vid folkräkningen 1910 registrerades ännu en del personer i Kopparbergs, Gävleborgs och Västernorrlands län som lappar. Men det är de gamla som långt upp i vuxen ålder varit sockenlappar. Deras barn registrerades däremot inte längre som lappar. Sockenlapparnas ättlingar hade trätt in i svenskarnas samhälle. De fyllde inte längre någon funktion som lappar och det fanns inte någon institution som kunde tjänstgöra som garant för deras särart.

I dag finns inte många spår efter sockenlapparna. Det är framförallt de från det aktuella geografiska området talrika ortnamnen på *Lapp-* som minner om dem. Från Dalarna har vi t. ex. kunnat relatera

flera ortnamn på *Lapp-* direkt till sockenlappbosättningar eller till deras nomadiska förfäder.³⁵ En hembygdsforskare i Gästrikland tror sig t. o. m. ha funnit rent lapska ortnamn där. I hembygds- och privathem finns en del korgar som tillskrivs sockenlapparna. På Dalarnas museum finns ett tenntråredskap och en lappvagg.³⁶ Ytterligare föremål kan förmodligen uppsåras i olika samlingar liksom kvarvarande byggnader som sockenlapparna bott i.

Veterligen odlas inga lokala minnen eller släkttraditioner om det lapska arvet, som sker t. ex. i finnbygderna i Värmland. Den enda sockenlapp som lever kvar i människors medvetande är den berömde spelmannen Lapp-Nils Jonsson (1804–1870) som en tid var sockenlapp i Offerdal.³⁷ Sedan några år tillbaka uppför man i Östersund ett krönikespel om hans liv och vid Offerdals kyrka har man rest en minnessten.³⁸

³⁵ Se Ingvar Svanberg 1976: *En samisk befolkning i Dalarna 1640–1850*. (C-uppsats i etnologi) Uppsala. [Duplic.]

³⁶ Carl Larsson i By 1939, anført arbete, 2, s. 237; Bengt Wallman 1956: *Hille vår hembygd*. Gävle, s. 172; Westberg, anført arbete; N. Sjödahl 1930: "Lappvagg från Enviken." *Falu-Kuriren* 17/3 1930.

³⁷ Ragnar Bohman 1963: *Lapp-Nils, Nils Jonsson, 1804–1870. En jämtländsk storspelman*. (Banbrytare och föregångsmän 8.) Östersund.

³⁸ B. Magnusson 1976: "Lapp Nils. Ett krönikespel." *Jämten* 1977, s. 120–138.

Summary

Parish Lapps

A sedentary Lapp population existed in central Sweden up until the turn of the century, 1900. Genealogical studies have made it possible to trace them back a number of generations. It appears that these Lapps in general are the descendants of an earlier unrecognized Lapp population that during the centuries has settled in northern Svealand and southern Norrland outside of the area regarded as Lapland.

These sedentary Lapps are known as parish Lapps (*sockenlappar*) and originated from an itinerant Lapp population which became sedentary because of the intervention of the authorities during the 1720's. Earlier the Lapps had wandered in small household groups in the forests of central Sweden and made their living as hunters, using reindeer as pack and dairy animals. These itinerant forest Lapps, whose origin is shrouded in mystery and whose way of living is only fragmentarily known, lived side-by-side with the settled peasantry with whom they developed a relationship of reciprocal dependency. The Lapps lived in the forest where they did not compete with the peasants. They supplied the peasants with hand-made craft products which were fashioned from the natural materials of the forests. An important task was also the slaughtering of horses for the peasants. The authorities attempted again and again during the seventeenth century to force the forest Lapps of central Sweden further north. When the provincial authorities in the 1720's took measures to gather up the scattered Lapp households and force them to move northwards, the peasantry reacted by submitting petitions in favor of the Lapps. Even the Lapps themselves appealed to the authorities to be allowed to remain, referring to fact that they no longer understood the language of the northern Lapps and that they were born and raised in central Sweden. The provincial governor in Gävle therefore issued a decree allowing the Lapps to remain in the area that then made up Västernorrlands *län* under the condition that they became sedentary. Thus the central Swedish Lapps became settled by being entered into the tax rolls as parish Lapps. The pattern for the integration of the Lapps into society was similar to that of the parish craftsmen. The parish Lapps were employed by the peasants to carry out various services for them, particularly the slaughtering of horses which the Lapps customarily performed for the peasants. The Lapps were accepted by the general parish meeting in the same manner as the craftsmen. During the eighteenth century, at least, they were supplied with letters enabling them to ply their

trade (*försvarsbrev*) by the offices of the provincial governor. Even the system of paying the parish Lapps was the same as that for the craftsmen. The Lapp was yearly entitled to certain foodstuffs from the peasantry, and when his services were used, he was paid according to a schedule established by the parish officials (*sockenmännen*).

The sedentary parish Lapps were found in the provinces included in the area that comprised Västernorrlands *län* prior to 1762, that is, Ångermanland, Medelpad, Jämtland, Hälsingland, and Gästrikland (not including Härjedalen). Parish Lapps were also eventually found in more than ten bordering parishes in southeastern Dalarna as well as a few parishes in northern Uppland.

Using the parish records and other administrative material together with the ethnographical records, it has been possible to gain insight into certain aspects of the life and living conditions of the parish Lapps in eighteenth and nineteenth century Sweden. As a marginal ethnic group, they left few tracks otherwise. The material from the written ethnographical records shows that the parish Lapps largely functioned in a manner which roughly corresponded to that of southern Sweden's horse slaughterers (*rackare*). Putting horses to death was named in nearly all of the ethnographical records as a task which fell to the lot of the parish Lapps. Furthermore, they put to death, skinned, and gelded dogs and cats. The parish Lapps buried the cadavers of animals that had died and sometimes also took care of the remains of suicide victims. Not only did the parish Lapps support their households by performing these jobs, but they also produced certain handicrafts for sale. As did their itinerant forefathers, they made various types of baskets, woven back-packs, sieves, fishtraps, ropes etc. Hunting also continued to be important for the subsistence of the Lapps, even if it occasionally led to conflicts.

Thanks to the economic specialization of the Lapps whereby they had the monopoly on a number of various services, they could survive as a separate ethnic group into the second half of the nineteenth century. As long as their services and goods were in demand, they maintained their own social bands and endogamous marriage pattern. Because they were regarded by those around them as a distinct ethnic group, their separateness allowed the Lapps to perform services which the peasants could not. During the second half of the nineteenth century new values made increasing inroads in the country-

side. The bias against the slaughtering of horses began to disappear, and peasants learned to slaughter their own horses. A certain demand for horsemeat even appeared. More and more industrial products began to find their way from the cities into the countryside and compete successfully with the handicraft products of the Lapps. Thus the Lapps were forced into the same labor market as other categories in the lower strata of society. At this point the Lapps had also gone through an extensive acculturation. It was no longer possible for the Lapps to maintain their structure as a distinctive group, and mixed marriages became more common. People in their

immediate surroundings also ceased to identify them as Lapps. The final integration occurred at the turn of the century when the term "Lapp" disappeared from the parish records. When the census of 1910 still designated some persons as Lapps within the area in which the parish Lapps were formerly dispersed, it was a question of older persons who were parish Lapps. When they died, the last representatives of the central Swedish Lapp population disappeared. The numerous place names that begin with Lapp- within the area where they once lived are all that remains today to serve as reminders of these people.

(Translation: Marie C. Nelson)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Margareta Nockert: Bockstensmannen och hans dräkt. Med bidrag av *Dag Fredriksson, Nils-Gustaf Gejvall, Gunnar Johanson, Jan Lindberg och Michael L. Ryder.* English summary. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands läns museer, Halmstad och Varberg, I, 1985. 127 s., ill., delvis med färgbilder.

Albert Sandklef: Bockstensmannen. Fyndet. Konserveringen. Dateringen. Dräkten. Mannen. Myten. Fabel. Stockholm 1985. 28 s., ill.

Den förstnämnda boken av förste antikvarie Margareta Nockert m. fl. är på omslaget prydd av en färgteckning av Ulf Wahlberg. Den visar en man i medeltida dräkt som tycks stå vid och blicka ut över den mosse där han i vårt århundrade, närmare bestämt år 1936, blev funnen. Platsen var Bockstens mosse i Rolfstorps socken, Halland. Mannen har på teckningen en vandringsstav i handen som om han kommit gående — något som ingen kunnat bevisa. Ställningen torde återgå på den kopia av fyndet som gjorts redan på 30-talet och sedan dess visats vid sidan av själva fyndet. I varje fall är ingen vandringsstav funnen.

Mannens fötter är på bilden svagt tecknade som om han redan var på väg ner i gungflyet. Att konservera och beskriva hans märkliga dräkt har i varje fall visat sig vara ett äventyr med många gungflyn i bildlik bemärkelse.

Denna bok är tillägnad Albert Sandklef, han som har äran av att Bockstensmannen och hans dräkt blev tillvaratagna och bevarade till eftervärlden. 1936 förestod han Varbergs museum, där fyndet sedan dess befunnit sig och visats för allmänheten. Sandklef har beskrivit sin insats och fyndet i flera publikationer. Den hittills internationellt mest kända beskrivningen är The Bocksten find i *Acta Ethnologica* 1937. Den 1985 utgivna boken av Sandklef är delvis skriven i opposition mot den konservering som det redogörs för i Nockerts bok.

Då en bonde vid torvtäkt fann liket av en man liggande framstupa med pålar stuckna genom kroppen, tillkallades landsfiskal och läkare. Albert Sandklef kom även ganska snart till platsen och han insåg fyndets ålder och värde. Tyvärr var fyndet då inte helt intakt, vilket hade menliga följder vid den kommande konserveringen.

Bockstensfyndet har blivit berömt därför att det innehåller den enda fullständiga medeltida dräk-

ten från Europa. Dräkten består i huvudsak av mantel, kjortel, benholkar, s. k. hosor, och en huvudbonad, s. k. hätta, med en lång strut baktill, fotlappar och skor samt bälte. Därtill kommer några dräktillbehör, såsom knivar (själva knivbladen var sönderrostade), en läderrem, en tygpåse och ett fodral av läder. Enligt Margareta Nockert, som utfört den senaste konserveringen, skulle dräkten inte vara fullständig, eftersom hon tror att det funnits underplagg av linne som inte bevarats i mossen. En textilrest som hon tror är av linne, har hon emellertid funnit i en fäll på en fotlapp. I huvudsak är det endast föremål av ylle och läder jämte trä som bevarats av dräkten.

Sandklefs ambition var på sin tid att återställa dräkten såsom mannen bar den vid dödstillfället, trots att flera delar låg splittrade och kringspridda vid fyndtillfället. Det gällde också att konservera mannens kropp, av vilken inte bara skelettet utan även muskler, hud, inälvor och andra mjukdelar samt hår och naglar var bevarade.

Så snart man fått in fyndet i museet tillkallade Sandklef expertis från olika håll, först och främst från Riksantikvarieämbetet. Agnes Geijer anlätades som den förnämsta textilexperten. Dansken Poul Nørlund, som beskrivit de medeltida grönländska dräkterna, rådfrågades liksom den svenske dräktforskaren Sigfrid Svensson. Även amanuensen vid Naturhistoriska museet i Göteborg, Poul Henriki, och textilexperten vid Nordiska museet, Elisabeth Strömberg, ägnade en tid åt konserveringsarbetet.

Vid konserveringen av dräkten granskades alla spår efter sömmar. I vissa fall var t. o. m. sytråden (av lin?) skönjbar. Stygnen i sömmarna räknades och kläddelarna kunde sedan hopfogas och märkas. Man gick in för s. k. säker passning. Under Agnes Geijers och konservator Gillis Olsons överinseende fixerades sömmarna i manteln och kjorteln (enligt Sandklef 1985).

Efter inpassningen lät man en skräddarmästare sy ihop dräkten, ett förfaringssätt som nu ter sig som en brysk handling mot ett medeltida föremål. Frågan är om inte allt fast hopfogande av delar, som inte hängt ihop vid upptagandet av fyndet, är förkastligt. I varje fall hopfogades åter de olika delarna, även efter den sista konserveringen 1979–81.

Sedan skräddarmästaren utfört sitt sömnadsarbete hängdes kläderna på ställningar, trots att Sandklef personligen, enligt vad han nu säger, varit emot ett sådant förfarande, som var mycket

skadligt för dräkten. Både dräktdelarna och en kopia av dräkten placerades i en glasmonter och där var de utsatta för både elektrisk belysning och dagsljus genom fönstren. Så har Bockstensmannen mött sin publik fram till 1970-talet, då dräkten blivit så påverkad, att den var färdig att falla sönder. Åren 1979–81 skedde en omsorgsfull konservering av tyget m. m. vid Riksantikvarieämbetet samt en undersökning av hela fyndet.

Vid upptagningen av fyndet sökte man också bevara alla delar av kroppen, även inälvorna. Hjärnan, förvarad i en glasburk, har inte rörts ens vid den senaste undersökningen. I den bok som nu föreligger om Bockstensmannen och hans dräkt av Margareta Nockert finns inledande kapitel av flera vetenskapsmän, som undersökt kroppen ur olika aspekter.

En noggrann undersökning har utförts av rättsläkaren Jan Lindberg för att bl. a. utröna på vilket sätt den döde bragts om livet. Sandklefs teori är att mannen mördats och begravts i mossen, där pålar senare stuckits genom hans kropp för att hindra honom att "gå igen". Denna teori har enligt Sandklef stöd i en sägen som funnits i trakten, att en man som värvade krigsfolk en gång rönt detta öde. 1300-talet var förvisso ett krigens århundrade i Halland och att fyndet var från detta århundrade är alla forskare överens om. (I sin bok från 1985 har Sandklef en längre utläggning om gengångarsägner.) Lindberg finner emellertid inga skador, som kan tyda på ett dödande innan mannen lagts i mossen.

En odontologisk undersökning redovisas av professor Gunnar Johanson, som har kunnat konstatera ett rent fusk vid tillvaratagandet av liket: två tänder som fattades (förlorade postmortalt), hade ersatts, tydligen för att tandraden skulle se bättre ut. Av tändernas utseende kan mannens ålder fastställas. Den bör ha varit mellan 25 och 35 år.

Till ungefär samma resultat (27–35 år) kommer professor Nils-Gustaf Gejvall vid sin osteologiska undersökning. Skelettet, som har förändrats under de många åren i mossen, kan svårligen nu ge någon säker uppgift om mannens längd. Gejvall antar att den varit mellan 170 och 175 cm, medan Sandklef, som fastställt måttet efter dräkten, tror att längden varit ca 180 cm. Den förstnämnde menar att, då man inte vet hur skelettet förändrats, diskussionen om längden är lik en tvist om påvens skägg. I varje fall tycks Bockstensmannen ha haft en spenslig kropp som inte var byggd för hårt arbete. Mossen beskrivs dessutom av l:e

statsgeologen Dag Fredriksson.

Huvuddelen av boken ägnas dräkten och är författad av Margareta Nockert. I första hand beskrivs konserveringen, dels den som skedde 1936, dels den som utfördes 1979–81. En senare del innehåller en jämförande dräktstudie. Konserveringen redovisas plagg för plagg med text, fotografier och mönsterritningar, utförda av Nockerts medarbetare konservator Ewa Lundwall.

Först beskrivs den rundskurna manteln, som är den enda bevarade manteln från medeltiden i Europa. Den är sammansatt av tre större stycken. Tre mindre bitar, som synes fattas i en perfekt yttre bågförm, har Nockert "hittat", dels som en rulle under manteln på höger axel, dels i hättans axelslag, ett förfarande som verkar väl uttänkt. Mycket svårt att förstå är en annan förflyttning. Ett litet V-format, med krapp rödfärgat stycke tyg har flyttats från mantelns axelparti, där det suttit på Sandklefs rekonstruktion, till en plats mitt fram på hättan. Detta har gjorts trots att ett ögonvittne förklarat, att det suttit på axeln då liket observerades på fyndplatsen. Därtill kommer att en färgundersökning med s. k. tunnskikt-kromatografi visat samma "fläck" på det V-formade fragmentet och manteln samt på ännu ett föremål men inte för övrigt (s. 104, där likheten förklaras av eventuell likformig missfärgning i mossen). Nockert förklarar att mantelns båda flikar kunde sys ihop utan stycket, och placerar det i stället som skarv vid hopfogningen fram på hättan. Denna placering förefaller henne nu "mest logisk". Många tidigare felmonteringar av axelslagen redogör Nockert för. Dem har hon justerat men finner dock inte en perfekt passform, varför det V-formade stycket kommer väl till pass (!). Följaktligen låter hon nu en bild av hättan med det upp- och nervända, V-formade stycket mitt fram gå ut över världen.

Struthättan är i och för sig en unik företeelse. Det ovanliga gäller tillskärningen, som skett så att hela mössan med axelslag och en bit av struten skurits i ett stycke. Bara några bitar har tillagts för att få ut den runda nederkanten. Nockert har gjort en jämförande studie av andra struthättor från romersk tid till nutiden. Framför allt uppehåller hon sig vid de medeltida grönländska, som alla är sydda av två hälfter och har söm från pannan, över hjässan och bak. För övrigt är variationsrikedomen stor.

Nockert har även gjort en utförlig studie över de kjortlar som påträffats på Grönland. Bockstensmannens kjortel är till skillnad från dem skuren

utan axelsömmar, vilket anses som en relativt enkel tillskärning. Den återfinns emellertid i det norska Skjoldehamnsfyndets kjortel, som är från 1400-talet.

Tyvärre har det skärningsmönster, som boken visar av Bockstensmannens kjortel, blivit felaktigt ritat. Den högra ärmen, som på baksidan är skarvad med ett långsgående stycke tyg, är placerad som kjortelns vänsterärm (på teckningen till höger) och skarvremsan syns på framsidan. (Eftersom huvudsyftet med boken är att presentera Bockstensmannens dräkt ter sig Nockerts anmärkning på Nørlunds teckningar av de grönländska dräkterna något perifera här.) Märkligt nog finns en korrekt teckning av Bockstensmannens kjortel i den ungefär samtidigt utkomna boken *Drottning Margaretas gyllene kjortel* av Agnes Geijer, Anne-Marie Franzén och Margareta Nockert. Denna mönsterteckning är dessutom bättre genom att den tydligare visar märkena efter de genomstickna pålarna. I Nockerts bok är dock fotografierna tydliga och klagörande.

Benbeklädningen består av ett par benholkar, hosor, som hållits uppe med läderremmar, vilka kunnat knytas fast vid ett läderbälte i midjehöjd. Dessutom har mannen haft fotlappar virade om fötterna. Nockert menar att de innersta fotlapparna har varit fastsydda vid hosorna, så att de bildat fötter på dessa. Sandklef, som aldrig löst upp fotlapparna därför att de tycktes bilda en sorts kompakta sockor, har opponerat sig mot denna tolkning i sin nya bok.

Ännu större opposition väcker hos honom den rekonstruktion som Nockert givit ett annat textilföremål. Det gäller ett påsliknande föremål, som Sandklef tolkat som ett pilkoger. Hon har funnit en utbuktning på föremålet, som hon tycker ser ut som ett märke efter ett knä, och tolkar tygstycket som en extra hosa. Sandklef medger nu att textil inte är ett passande material för ett pilkoger och antar i sin senaste bok, att det är fråga om en förvaringspåse för diverse saker, bl. a. något av järn, eftersom ett sönderrostat föremål hittats i den. Att mannen haft bara en extra hosa med sig förefaller besynnerligt, speciellt då den av Nockert konstruerade extra hosan saknar fot i motsats till de nu av henne "rekonstruerade" hosorna (men i likhet med de av Sandklef framställda). Det verkar för mig troligare att en gammal hosa (med knäutbuktning) sekundärt sytts till en förvaringspåse för varjehanda, kanske för matsäck, i varje fall för ett järnföremål.

Ett särskilt avsnitt ägnas de tyger som ingår i dräkten. De är samtliga vävda i treskaftad kypert (dvs. tyget är vävt med tre olika sätt att skilja varptrådarna i lager, mellan vilka inslaget förts in). Att väven är treskaftad innebär att tyget är oliksidigt; på den ena sidan syns varpen mest; på den andra dominerar inslaget. Tyget är dessutom enligt Nockert valkat, vilket gör att tyget blir luddigt och tätt. Luddigheten är emellertid enligt Nockert avnött på rätsidan, där varpen dominerar. Kanske var dock innersidan luddigare redan från början. Inslaget är nämligen s-spunnet och i allmänhet brukar det vara lösare spunnet än varpen. (Snoddtätheten är dock inte angiven i boken.) Det är därför mera mottagligt för valkningen och blir därigenom luddigare än varpen. Detta har betydelse vid tygets användning, då man gärna haft den luddiga och värmande sidan inåt – ett faktum som tycks så självklart för Nockert att hon inte nämner det.

Boken avslutas med en analys av ullen, vilken utförts av den kände skotske experten M. L. Ryder, som konstaterar att ullen torde härröra från får av vad man kallar svensk lantras och liknar den som använts i Wasatextilierna.

På 1930-talet ansågs treskaftsvävar vara bevis på vävning i en vävstol med horisontellt spänd varp och trampor. Tyget i Bockstensmannens dräkt ansågs då importerat. Sedan dess har textilforskarna genom nya fynd, bl. a. i Lund, ändrat uppfattning. Treskaftsvävning har tydligen varit vanlig åtminstone i Sydsverige under medeltiden liksom valkning av tygerna. Att Bockstensmannens dräkt är av sydsandinavisk tillverkning bekräftas av ullanalysen.

De lädersaker som ingår i fyndet får en mera kortfattad behandling i Nockerts bok. En mindre, jämförande studie ägnas dock skorna, som betecknas som frontsnörskor. Sådana skor uppträder enligt denna studie på västskandinaviskt område i början av 1300-talet, men typen finns kvar länge. Inget snittmönster ges i beskrivningen och den läderremsa, s. k. bes, som enligt Sandklef legat i sömmen mellan sulan och skons ovanläder, nämns inte alls.

Underligt nog får läsaren inte ta närmare del av de forskningar som Henrik Jern gjort angående det lilla läderfodral, som ingår i fyndet (se vidare Jern, Nya rön om Bockstensfyndet, Varbergs museums årsbok 1978). Han påvisar att ett av de första fotografier som togs vid fyndets tillvaratagande visar en sigillstamp som nu försvunnit. Efter nog-

granna mätningar har han funnit att sigillstampen passar in i fodralet, som för övrigt bär en intressant dekoration av bl. a. kors, ett skyddstecken som antyder innehållets stora betydelse. Sigillstampen är i och för sig ett vittnesbörd om den dödes relativt höga status, vilket också ett klädesplagg som manteln är. Intendent Maud Ehrnberg vid Varbergs museum föreslår, att mannen hade kommit ridande till den eventuella mordplatsen (som inte behöver vara identisk med mossen-nedgrävningsplatsen). Denna teori stämmer väl med den bild av ryttare som framställs i manuskriptet *The Luttrell Psalter* från 1340, vilket Sandklef hänvisar till i fråga om dräktens snitt och betydelse. De rester av liket som nu finns kan för övrigt enligt rättsläkare Jan Lindbergs bidrag inte ge klart besked om den skada som orsakat mannens död. Han kan därför inte styrka Sandklefs teorier om ett mord före nedpålningen i mossen.

Nockert håller för troligt att fyndet är från förra hälften av 1300-talet, medan Sandklef tror att det är från senare delen av århundradet. Som Nockert påpekar är det mycket svårt att fastställa fyndets ålder efter dräktens utseende, som kan växla efter miljö och omständigheter. Strutens längd på hättan kan knappast vara någon hållpunkt, vilket dock Sandklef menar.

Sista ordet är säkerligen inte sagt och skrivet om Bockstensmannen och hans dräkt. Än så länge har intresserade de två böckerna från 1985 att studera förutom fyndet självt i Varbergs museum. Boken av Nockert m. fl. har utomordentligt vackra och tydliga färgbilder som illustrationer.

En doktorsavhandling om konservatorsyrket har nyligen framlagts (*Inger Marie von der Lippe, Profession or Occupational Culture?*, Uppsala 1985). Den visar de stora krav, både praktiska och teoretiska, som ställs på en textilkonservator. Boken om Bockstensmannen och hans dräkt visar många exempel på de problem som uppstår vid textilkonservering och de svåra ställningstaganden som måste göras.

Gertrud Grenander Nyberg

Carl-Herman Tillhagen: Jaktskrock. LT:s förlag. Stockholm 1985. 288 s., ill.

Carl-Herman Tillhagen har efter sin pensionering vid 70-talets början från tjänsten som föreståndare för Nordiska museets Folkminnessamling utgivit flera arbeten, där delar av Folkminnessamlingens rika material presenterats. Ett par av dessa böcker är Fåglarna i folktron (1978) och Barnet i folktron (1983), vilka sannolikt är på väg att bli klassiker i likhet med hans Folklig läkekonst, utgiven första gången 1958.

Nu har ännu en diger volym av Tillhagens hand utkommit, Jaktskrock, som även den huvudsakligen utgör en sammanställning av material ur Folkminnessamlingen. Jaktskrock behandlar inte enbart vad titeln utlovar. Tillhagen redogör dessutom inledningsvis för folktrons tankemönster – betydelsen av det första, det sista, det ovanliga osv. – och avslutar boken med ett kapitel om människan som jägare sedan urminnes tider. Däremellan beskrivs jaktens folklore och folktron kring de vilda djuren (fåglarna undantagna), och det är framför allt det senare som gör att boken kan nå en läsekrets utanför de inbitna jägarna (och folkloristerna).

Det är folktron kring ett 20-tal däggdjur samt "ormen", som presenteras. Även djur som ej varit föremål för jakt är med, vilket gör råttornas och mössens frånvaro än mer svårförståelig. Fångstanordningar för råttor har ägnats en hel del både uppfinnar- och forskarmöda, och det hade varit värdefullt att i Jaktskrock också få de folkliga föreställningarna kring dessa djur presenterade. (Det bör sägas att folktron kring råttor och möss tidigare behandlats av Tillhagen i Vardagsskrock, 1982 och 1984.) Av hjortdjuren presenteras endast älgen. Ett så bekant djur som rådjuret saknas således. Rådjuret är idag rikligt förekommande i vårt land, men var under en stor del av 1800-talet i det närmaste utrotat, frånsett ett antal djur i centrala Skåne. Uppteckningsmaterialet, Tillhagens huvudsakliga källmaterial, belyser folktron under 1800-talets senare del, och avsaknaden av folktror kring rådjuret sammanhänger troligen med att djuret ej var representerat i faunan under den tid som folktron i Jaktskrock i första hand härrör från.

I likhet med folktron kring fåglarna (den djurart som varit omgiven av den största mängden folkliga föreställningar) är det djur som genom sin storlek, sina vanor eller på annat sätt skiljer sig från andra, som i första hand blivit föremål för de folkliga

föreställningarna.

Björnen har genom sin storlek givit upphov till en mängd folktroföreställningar. Också hans långa vintersömn i idet har fångat folkfantasin. Hur kunde björnen överleva utan mat hela den långa och kalla vintern? Olof Broman, verksam under 1700-talets förra hälft, har i sin Glysisvallur beskrivit en av folkföreställningarna kring detta. Innan björnen uppsöker idet, sätter han "bakstussen på en beqwäm mässtufwa, och med starckt tryckande och omsnoende wrider /han/ in uti bakändan eller öppningen hwarest träcken utgår, en tämelig stor, fast och insatt tapp, hwilken tapp så underligen tilltapper wädret och tarmarnas rörelser etc., at han kan icke allenast lefwa utan maat, utan warder ock mycket feter /.../" Broman säger sig själv vara i besittning av ett par sådana här märkliga tappar. Uppgifter om björntappar finns enligt Tillhagen från våra dagar från Lappland, Jämtland och Värmland. En annan mycket spridd föreställning har varit den att björnen suger på ramarna under vintern. Denna tro har varit så vanlig, att den kommit att bli ett stående uttryck för den som saknar mat för dagen, och således tvingas suga på ramarna i väntan på bättre tider.

Av rovdjuren var vargen mest hatad. Framför allt under 1800-talets första hälft upplevde Sverige något av en vargplåga. Hjortdjuren, vargens naturliga byte, hade vid denna tid gått starkt tillbaka, och vargen sökte sig därför allt oftare till tamboskapen, framför allt nötkreatur och får, vilka ofta strövade omkring på utmarkerna. Vargen kom därför att förorsaka allmogens betydande ekonomiska förluster.

Tillhagen gör gällande att de rikhaltiga traditionerna om vargens farlighet för människan – barn kunde rövas bort vid stugknuten och särskilt havande kvinnor var med sina foster begärliga byten för vargen – visserligen kan vara överdrivna, men ändock ger uttryck för en verklighet där människor i vårt land dödats av varg. Men de folkliga traditionerna kan inte ensamma tillåtas avgöra frågan om vargens farlighet för människan. Några omfattande undersökningar, där domböcker och sockenstämmoprotokoll torde utgöra det främsta källmaterialet, har på detta område ännu inte utförts här i landet. Enligt vad som hittills framkommit lär det endast i ett fall vara styrkt att en varg dödat människor. Dessutom torde det finnas en del exempel på att människor skadats av varg. På kontinenten har dock rabiessmittade vargar uppträtt, och i en trakt i Frankrike härjade på 1760-talet ett par djur,

som enligt studier av vittnesuppgifter sannolikt var hundar eller en korsning mellan hund och varg. Slutsatsen blir därför den, att vargen ej utgör någon egentlig fara för människan, vilket också styrks av förhållandena i de områden, t. ex. Östeuropa, där vargen ännu idag förekommer i stort antal. Det varghat som uppkommit i nordvästra Värmland, där vi idag återfått vargen, måste därför anses obefogat, och har väl delvis sin grund i de talrika folkliga föreställningarna om vargens farlighet!

Efter 1800-talets mitt försvann vargen inom loppet av ett par årtionden från mellersta och södra Sverige. Vargens försvinnande har förklarats med införandet av moderna skjutvapen, flintläsen ersattes av slagläsen, och en därav följande större avskjutning. Men denna omständighet kan knappast förklara djurets försvinnande från ett så stort område inom en så påfallande kort tidsperiod. Tillhagen nämner att det är en gammal föreställning att vilda djur skyr järn. Från Svenska Finland finns upptecknat, att om man lade ett järnstycke på stengärdet kring gård eller äng, kunde vargen ej ta sig över. Tillhagen kunde i detta sammanhang ha uppmärksammat den hypotes om vargens försvinnande från Småland omkring 1860, där utgångspunkten tagits i djurets stora misstänksamhet mot järn. Vargens försvinnande från landskapet sätts i samband med västra stambanans framdragande vid denna tid, vilken kan ha avskurit vargarnas vandringsvägar och försvårat reproduktionen. (Lars J Larsson, *Varg och vargfångst i Småland*, /i/ Kronobergsboken 1982, s. 39–58.)

En egendomlig föreställning om älgen är den att djuret saknar leder på benen, varför den är oförmögen att lägga sig ned, utan tvingas sova lutad mot ett träd. En jaktmetod var därför att delvis genomsgå träd, mot vilka älgen setts luta sig. När djuret därvid uppsökte en tidigare sovplats, gav trädet vika och drog älgen med sig i fallet, och djuret blev genom sin oförmåga att resa sig ett lätt byte för jägaren. Denna föreställning lär ha funnits i delar av Norrland ännu kring senaste sekelskiftet och sammanhänger säkerligen med älgens sällsynthet i landet alltsedan 1700-talets senare del. Enligt Tillhagen återgår denna uppfattning om älgens anatomi och den därmed sammanhängande jaktmetoden på Plinius (romersk skriftställare som levde under vår tideräknings första århundrade), men en likartad beskrivning återfinns hos Caesar redan ett sekel tidigare. Samma föreställning har för övrigt varit utbredd beträffande andra fanta-

sieggande djur, t. ex. elefanten, något som Tillhagen borde ha gjort läsaren uppmärksam på.

Om älgen finns dessutom föreställningen att den brukats som husdjur. Gösta Berg har visat hur dessa föreställningar om tama älgar går tillbaka på Olaus Magnus' *Historia om de nordiska folken* (Gösta Berg, *Zahme Elche in Tradition und Wirklichkeit*, /i/ Arv, vol. 34, 1978, s. 5–36). Tankar på nyttjandet av älgar som husdjur uppträdde dock under upplysningstiden, och vissa försök gjordes, bl. a. av Isak af Darelli på Vängsjöberg i Uppland, en fysiokratisk lantjunkare som fått en utomordentlig levnadsteckning av Gunnar Brusewitz (*Den nöjsamma nyttigheten*, 1982).

Allmogens förhållande till de vilda djuren handlar mycket om deras varslande förmåga, de kunde ge tecken på väderomslag och de representerade övernaturliga krafter, som t. ex. gott och ont möte. Så utgjorde ekorren ont möte och den varslade om död och olycka. Också harmöte betydde olycka eller otur. Många djur har kommit till användning inom folkmedicinen. Så var efterfrågan på bävergällan (ett par körtlar som finns hos bävvar av bägge könen) så stor, att den tillsammans med djurets dyrbara skinn ledde till bävernens utrotande i landet på 1800-talet.

Föreställningarna om de vilda djuren speglar en tid då de flesta människor i betydligt större utsträckning än idag kom i kontakt med de vilda djuren och lärde känna deras beteenden, och därav tog tydor och varsel. Så hade t. ex. sälen en varslande förmåga. Började gräsälarna att tjuta och råma som oxar, då var storm i antågande, visade de hela ryggen när de begav sig ned i vattnet, väntades regnväder. Kom gräsälarna och vikaresälarna i stora hopar om hösten, var vintern i antågande. Idag tar vi inte på samma sätt tydor av sälarna, annat än att deras försvinnande varslar om fortgående miljöförstöring och ekologisk utarmning.

Här har endast något av innehållet i Jaktskrock tagits upp och kommenterats. En fylligare presentation av bokens innehåll skulle även den bli fragmentarisk. Detta sammanhänger med Jaktskrocks katalogartade karaktär, där stort och smått blandas. Det saknas en källkritisk behandling av folktroutsmaterialet. Folktroutsagor är ett fascinerande material, men forskaren får inte låta sig så överväldigas av materialet, att det undgår en kritisk granskning. En viktig uppgift för en folklorist bör vara, att ur mängden av föreställningar försöka skilja ut vad som varit en djupare rotad folktro.

Det här är en folkloristisk metod som kallas korpusanalys. I Jaktskrock redovisas dock ytterst sällan antalet belägg för en enskild folktroföreställning och många gånger inte heller den geografiska utbredningen. En presentation av den folktro som på goda grunder anses ha varit levande och utbredd, vore att föredra framför en uppräknig av mängder av kanske lättviktiga, om än lustiga, inslag i den folktroflora som finns i våra traditionsarkiv.

Hos Tillhagen får folktron tala för sig själv. Vare sig i själva framställningen eller i den omfattande litteraturlistan syns några spår av den antropologiska forskning kring djur och världsbild som bedrivits sedan 1960-talet. (Se litteraturen i Orvar Löfgren, *Our Friends in Nature: Class and Animal Symbolism*, /i/ *Ethnos* 1985: 3–4, s. 184–213.) De gånger Tillhagen ger sig i kast med att förklara enskilda trosföreställningar, gör han det utifrån sitt eget rationella tänkande. Ett exempel: Tron att människor kunnat förvandlas till vargar och björnar – varulvar och hamnbjörnar – har varit utbredd. Sådana människor i djurgestalt ansågs särskilt farliga för havande kvinnor, vars foster de önskade riva ut. Tillhagen förklarar denna folktro med att en havande kvinna hade svårt att hinna undan exempelvis en förföljande vargflock, och därför lättare än andra föll offer för den. Men varulvs- och hamnbjörnstron kan istället ses som ett supranormalt sätt att upprätthålla sociala gränser. I bondesamhället fanns regler för när, var och hur man fick röra sig i naturlandskapet. Kvinnans verksamhet var inskränkt till gården. Endast i samband med vissa sysslor som slåtter och skörd, lämnade hon detta område. I naturen eller på vägarna fick hon inte vistas ensam. Föreställningarna om varulvar och hamnbjörnar utpekar faran för blivande mödrar att vistas utanför gården. Varulven och hamnbjörnen var därför, i likhet med näcken, som också han kunde uppträda i djurgestalt, ett sätt att legitimera de för kvinnan uppställda gränserna beträffande vad hon fick göra, var hon fick vistas osv. (Om näcken och den havande kvinnan se Jochum Stattin, *Näcken. Spellman eller gränsvakt?* Malmö 1984, s. 89.)

Tillhagen placerar inte heller jägarnas folklore i ett större sammanhang. Tillhagen förklarar folktron om prästen som ett ont möte för jägaren med att mötte man en präst, ”förde han i sin svarta dräkt tanken på död och begravning, på sjuka som han kanske besökt, på husförhör och annat elände, och sådana tankar gav ju ingen förhoppning om

god jaktlycka. Och för övrigt: predikade han inte ofta med fördömande ord över budet ’Du skall inte dräpa!’, och var det inte det jägaren var på väg för att göra?” Tron på prästen som ett ont möte kan dock ges en annan förklaring, om folktron placeras in i ett större trossammanhang. Den kristna världsbilden och tron på övernaturliga krafter var två religiösa system – två kosmologier – som existerade sida vid sida och vars samexistens möjliggjordes av att de bägge trossystemen aktualiserades i olika sammanhang. Gudsmakten åkallades sällan inom jaktsfären, där andra övernaturliga krafter härskade, och som en logisk följd av denna ansvarsfördelning kom prästen att utgöra en negativ kraft, ett hot mot jaktlyckan. (Resonemanget hämtat från Orvar Löfgren, *De vidskepliga fångstmännen – magi, ekologi och ekonomi i svenska fiskarmiljöer*, /i/ *Tradition och miljö*. Utg. av Lauri Honko och Orvar Löfgren. Lund 1981, s. 82 f.) Sett ur detta perspektiv blir jägarens skändande av vissa kristna symboler – som att skjuta på oblaten eller att jaga på kyrkliga högtidsdagar – för att skaffa sig god jaktlycka, ett begripligt förfarande.

Avslutningsvis kan sägas, att Jaktskrock utgör en värdefull presentation av folktron kring jakten och de vilda djuren. Och det är därför bara att hoppas, att boken kommer att ligga till grund för fördjupade vetenskapliga analyser av detta spännande folktrmaterial.

Dan Waldetoft

Carl Adolph Agardh 1785–1859. En minnesbok utgiven av Akademiska föreningen i Lund. Lund 1985. 198 s., ill.

Utanför Skåne och en snäv krets specialister har C. A. Agardh länge varit tämligen glömd, även om några känt till att han blev morfar till Gustaf Fröding. Under de sista 25 åren före sin död 1859 verkade han som biskop i Karlstad, och det var då som Ferdinand Fröding, son till den framstående brukspatronen Jan Fröding på Alster, gifte sig med en av dottrarna i huset, Emilia Agardh. I detta äktenskap föddes 1860 Gustaf som den yngste efter tre döttrar, och litteraturforskarna har gärna i sina arbeten talat om arvet från ”universalgeniet Agardh”, såsom Henry Olsson formulerade sig i en av sina Frödingböcker. Gustaf Fröding själv var också klar över detta. ”Gubben Agardh” spökade i

hans drömmar, fast han själv aldrig upplevt honom.

Men det är naturligtvis inte enbart på grund av detta som Agardhs namn, låt vara i begränsad mån, gått till eftervärlden, och inte ens som biskop, även om han som sådan gjorde vissa insatser. Utan när 200-årsminnet av hans födelse 1785 förra året firades, särskilt i Lund, med symposier och en utställning på Kulturen, är det för hans intensiva och mångfasetterade gärning som botaniker, nationalekonom, pedagog, aktiv och framsynt riksdagsman och mycket annat. Han framstår vid sidan av Esaias Tegnér som det stora namnet bland tidens lärde i Lund.

Vid jubileet har han också som sig bör hyllats med en värdefull minnesskrift, utgiven av Akademiska föreningen. Dess engagemang är naturligt, då Agardh var ordförande i den utredning som 1830 ledde till dess tillkomst efter förebild från Studenterföreningen i Köpenhamn. Såsom föreningens arkivarie Göran Larsson närmare utreder var Agardhs avsikt att inte bara skapa ett gemensamt forum med egna lokaler — den nuvarande ståtliga byggnaden snett emot universitetet kom till 1851 — utan också hem för studenterna, en tanke som dock först i vår tid förverkligats i föreningens många studentbostäder runt om i Lund.

Minnesskriften inledes med en artikel av föreningens ordförande Kjell A. Modéer om Agardh och Lunds universitet, där han ju verkade från sin inskrivning som 14-åring den 4 oktober 1799 — samma dag som Tegnér — intill flyttningen till Karlstad som biskop 1835. Han disputerade 1805 för magistergraden i naturhistoria, blev professor 1812 i botanik och praktisk ekonomi som ämnet då hette, var under ett par år rektor för universitetet och livligt verksam i dess konsistorium, bl. a. för att hindra Lunds universitets nedläggning och en eventuell sammanslagning med Uppsala. Hans nära vänskap med universitetskanslern och utrikesstatsministern Lars von Engeström, grundlagd under en period som informator i dennes hem, liksom också med Tegnér, gjorde honom inflytelserik i förening med hans lysande egenskaper som talare och debattör.

Under rubriken "C. A. Agardh, en visionär i romantikens tidevarv" ges en samlad bild av hans levnad och verk, skriven av Bengt Wallerius, som 1975 disputerade i lärdoms historia och nu är den främste kännaren av Agardh. Han betonar dennes mångsidighet och hänvisar till en samtida jämfö-

relse med Olof Rudbeck. Bakgrunden är närmast hans mäktiga ålderdomsverk "Försök till en statsökonomisk statistik öfver Sverige" i fyra delar, som utkom 1852–64 och som länge ansågs vara aktuellt. Ekonomiska frågor hade tidigt engagerat honom, inte minst som riksdagsman på 1820-talet. Då pläderade han bl. a. för nyttan av en statsskuld efter engelsk modell, varvid samtida utgifter för t. ex. kanaler och senare järnväg borde fördelas också på generationer, som i en framtid skulle ha nytta av dem. Löpande statsutgifter skulle där emot inte såsom nu ofta sker betalas genom lån, endast investeringar. Skogarnas hantering var en annan fråga som upptog honom, där han protesterade mot den av riksdagen 1823 beslutade avvittningen, dvs. försäljningen av statliga skogar till enskilda. De hade ej intresse, menade han, att hushålla med dem på lång sikt utan tog bara ut för stunden. Där fick han rätt 1859, då Skogsvårdsstyrelsen, senare Domänverket, inrättades och staten började återköpa skogsmarker. Wallerius ägnar f. ö. ett särskilt kapitel åt Agardh som politiker och ekonom, roller som han engagerade sig i väl så mycket som i de botaniska och kyrkliga problem han som professor och biskop hade att syssla med.

I ett par avslutande kapitel analyserar Wallerius de många skiftande omdömen, som fällts om Agardh, hos vilken mycket av det negativa som fanns i rikt mått i hans natur upphävdes av den personliga karisma, som han synes ha utstrålat. Bestående insatser anges främst vara hans forskning kring algerna, där han ännu är ett internationellt namn, och som idégivare inom skolväsendet.

Följdriktigt upptar tre uppsatser i boken dessa teman. Professor Gunnar Eriksson i Uppsala skriver en lärdoms historisk studie, betitlad "Algernas Linné". Denne hade lämnat kryptogamerna åt sidan och hans systematik med sexualsystemet blev också kritiserad, varför Agardh liksom många samtida sökte efter ett "naturligt system" för växternas gruppering, något som före Darwins utvecklingslära ställde sig besvärligt. Författaren berör också den naturfilosofi, som präglade många inom romantiken, där främst Schelling var det stora namnet. Det gäller inte bara för tidens diktare utan även för åtskilliga naturforskare vid sidan av Agardh, medan t. ex. Berzelius vid granskning av dennes lärobok i botanik ställde sig avvisande till mycket i hans spekulationer. Som Gunnar Eriksson påpekar är dock dessa ett försök att levandegöra en vetenskap, som då fastnat i mekaniska rutiner.

Docent Ove Almborn behandlar det väldiga herbarium om 30–40 000 ark, som Agardh och hans son Jacob Georg, också han botanikprofessor i Lund, lämnat efter sig. Det förvaras nu i Botaniska museet och utnyttjas ännu av många forskare världen över. Om Agardh som skolideolog skriver historiedocenten Lars Niléhn där hans kontakt redan i ungdomsåren med Pestalozzis idéer belyses liksom hans reformvänliga insatser i den s.k. ”Snillekommittén” på 1820-talet med plädering för en enhetlig skola för alla folkgrupper med bl. a. försteg för matematik och naturkännedom framför den hävdvunna klassikerdominansen. Även koncentrerad ämnesläsning och individuell flyttning för eleverna hörde till hans önskemål.

Agardh blev 1807 docent i matematik, gav ut en lärobok i algebra och var hela sitt liv intresserad av matematiska problem, men enligt förre professorn i ämnet Lars Gårding företrädde han föråldrade teorier. Också som biskop hör han trots sina stora ambitioner inte till de märkliga, om man får döma av en artikel av Ingemar Brohed, professor i kyrkohistoria. Biskop blev han f. ö. enligt tidens sed såsom belöning för framstående meriter i allmänhet på samma sätt som Tegnér. I deras intressanta brevväxling, kommenterad av bibliotekarie Nils Palmberg på UB, där den finns bevarad, belyses intrigspelet kring sådana utnämningar. Festligt är att läsa Tegnérns råd, att om Agardh nu inte fick någon biskopsstol kunde han söka till generaldirektör i tullverket!

Boken avslutas med några data ur Agardhs liv, tyvärr däremot inte med någon förteckning över hans skrifter, även om de väsentliga återfinns i Svenskt biografiskt lexikon. Men som synes är det trots det måttliga formatet fråga om en mångsidig bok om en mångsidig person. ”I den svenska romantikens historia är han en av de stora männen och samtidigt en av de mest förbisedda”. skrev Gunnar Eriksson i sin bok *Romantikens världsbild* 1969. Under de senaste åren har han emellertid uppmärksamrats bättre, och inte minst genom denna utmärkta minnesskrift.

Gösta von Schoultz

Hans Seyler: Hur bonden blev lönearbetare. Industrisambället och den svenska bondeklassens omvandling. English summary. Diss. Uppsala. Arkiv avhandlingsserie 17. Lund 1983. 332 s.

Boken har en olycklig titel. När jag fick den i handen trodde jag att författarens avsikt var att bevisa att bönder inte längre är bönder utan lönearbetare. Inte förrän mot slutet av genomläsningen förstod jag att det var fel tänkt. Alltså, för säkerhets skull: bokens tema är den successiva nertrappningen av arbetskraft inom jordbruksnäringen.

Hans Seyler arbetar med ett långt, nästan vidlyftigt tidsperspektiv – alltifrån 1700-talets socialt splittrade agrarkollektiv till våra dagars lilla, homogena kår av specialiserade yrkesbönder. Det är inte lätt att ge sig i kast med marknadsutvecklingen, jordbrukets kapitalisering, de ekonomiska föreningarnas framväxt och den med tiden allt mer komplicerade politiska regleringen av näringen. För att lyckas måste man ösa information ur många källor och dessutom vara väl insatt i flera olika vetenskapliga ämnesområden.

I mitt tycke har sociologen Seyler löst den här uppgiften mycket bra. Varje kritisk period – och de blir många under århundradenas lopp – underkastas en inträngande analys, och trots att *hela* den svenska jordbruksnäringen behandlas förlorar han aldrig det lokala perspektivet. Abstrakta resonemang kompletteras med konkreta vardagsbilder som gör händelseförloppet mer gripbart.

Den breda definitionen av ”bönder”, vilken omsluter allt från småbrukare med magra åkerlappar till storgodsägare med svindlande arealer, beror inte på att författaren har ett brinnande begär att få med ”allt”. Den är i stället en naturlig följd av hans teoretiska utgångspunkt.

Genom att spalta upp brukarna i olika ekonomiska kategorier blir det möjligt att spegla den historiska utvecklingens konsekvenser för olika typer av bönder. Framför allt är det den enkelrikade kapitaliseringsprocessen som granskas. Successivt knyts brukarna allt hårdare till marknadens krav och förutsättningar, produktionen kräver allt större investeringar och det blir allt tydligare skillnader mellan små och stora bönder.

1930-talet visar sig vara en viktig epok i det här avseendet. Då konstituerades två mäktiga intressenter på jordbruksnäringens arena. Dels ökade statsmakten sitt inflytande genom en allt mer de-

taljreglerande politik, dels framträdde jordbrukets kooperation som den viktigaste länken mellan bönderna och marknaden.

Därmed var också det småskaliga lantbruket definitivt dömt till undergång. För trots att staten och böndernas ekonomiska förespråkare inte alltid var eniga, hade de samma grundsyn när det gällde jordbrukets framtid. Rationell mekaniserad produktion och strukturomvandling (dvs. färre och större gårdar) var deras gemensamma recept.

Utan överdrift kan man säga att boken fyller ett tomrum i den agrara historieskrivningen. Historiker, ekonomhistoriker och etnologer har hittills

främst intresserat sig för 1700- och 1800-talen. Därför är det säkert en och annan som fått för sig att bönderna som genom ett trollslag gick upp i rök omkring sekelskiftet 1900.

Men så är det inte. Jordbruksnäringen spelar fortfarande en viktig roll i det svenska samhällsmaskineriet, även om bönderna blivit väsentligt färre. Och än viktigare i det sammanhanget: Den avgörande tidpunkten från arbetsintensiv till kapitalintensiv produktionsform ligger långt fram i tiden. Något hårdraget har vi här att göra med en efterkrigsföreteelse.

Sören Jansson

KORTA BOKNOTISER

Helena Friman m.fl.: Skolbarn. Folksam – Stockholms stadsmuseum – Tidens förlag. Stockholm 1985. 232 s., ill.

Denna bok om skolbarn av Helena Friman, Helena M. Henschen, Lena Högberg, Eva Silvén-Garnert och Ingrid Söderlind är en fristående fortsättning på samma författares *Barn i stan* (1979). Det är en välskriven och engagerande bok, attraktiv även genom sitt rika illustrationsmaterial. Till det senare hör inte minst många vackert återgivna färgbilder, som låter läsaren återstifta bekantskapen med den gamla skolans läroböcker och skolplanscher på ett nästan doftrikt sätt.

Framställningen är i huvudsak kronologisk med inprägnade tematiska utvecklingar. Men den kronologiska skildringen är inte jämnt löpande utan man har valt att fylligare presentera vissa epokers skola: vid 1800-talets mitt, vid sekelskiftet, under 1940-talet och dagens skola. I separata avsnitt diskuteras t. ex. lärarkåren, skolhusen och – särdeles verkningsfullt – skolans läseböcker.

Det finns ett engagemang i den här boken som gör läsningen fängslande. Författarna tillhör 40-talsgenerationen, som nu sätter sina egna barn i dagens skola och då inte kan låta bli att göra jämförelser mellan dessa skolor, jämförelser som sällan utfaller till fördel för dagens skola. Man noterar och erkänner idealismen och

ambitionerna bakom den moderna skolan men man konstaterar också vad som urartat och misslyckats, missförhållanden som tycks vara märkvärdigt svåra att rätta till.

Ett direkt lysande avsnitt behandlar läseböckernas utveckling. Vi möter först den stelbenta och urvattnade Läsebok för folkskolan. Men sedan följer två lyckokast: Anna Maria Roos' *Sörgården* (1912) och Elsa Beskows *Vill du läsa?* (1935). Läsaren får en övertygande presentation av de skäl som gjorde dessa böcker så älskade och verkningsfulla: omsorgen och detaljkunnigheten i text och bild, respekten för folksed och arbete, grundhållningen att skolan är rolig och viktig.

Kontrasten mellan dessa gedigna läroböcker och t. ex. 1970-talets ängsligt modemedvetna *Nu läser vi* är förödande för den senare. Det är lätt att dela författarnas upprördhet över denna boks låga kvalitet. 1901 bad överläraren Alfred Dahlin Selma Lagerlöf att skriva en läsebok för folkskolans elever. Det blev berättelsen om Nils Holgersson, som kom att läsas av barn över hela världen. Idag är den antagligen för svår för den nya kravlösa skolan. Tanken att man skulle kunna be efterkrigstidens Selma Lagerlöf, Astrid Lindgren, att göra en läsebok för grundskolan, har tydligen aldrig tilltalat dagens skolbyråkrater.

Mats Hellspång

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1985

Föreningen för svensk kulturhistoria har under 1985 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av docent Elisabet Hidemark, ansvarig utgivare, professor Nils-Arvid Bringéus, docent Mats Hellspong, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har Föreningen genom Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag av 38 000 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1.1 1985 Ingående balanskonto

Tillgångar

Handelsbanken, kapitalsamlingsräkning	31 924:10
Handelsbanken kapitalräkning	1 006:20
Postgiro	5 217:45
Kassa	573:90
Tidskriften RIG	1:—
Kronor	38 722:65

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	2 566:10
Obetald tryckningsfaktura	24 622:—
Balanserat överskott	13 081:26
./.. balanserat underskott	7 046:71
Kronor	38 722:65

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	51 056:73
Humanistisk-samhällsv. forskningsrådet	38 000:—
Försäljning RIG	584:—
Räntor	6 347:37
	<u>95 988:10</u>
Verksamhetsårets underskott	8 023:10
Kronor	104 011:20

Kostnader

Tryckningskostnader och honorar	99 112:—
Diverse utgifter, porto etc	4 899:20
Kronor	104 011:20

Balansräkning den 31 december 1985

Tillgångar

Handelsbanken, Allkonto	11 791:60
Postgiro	14 142:50
Kassa	553:90
Tidskriften RIG	1:—
	<u>26 489:—</u>

Verksamhetsårets underskott 8 023:10

./.. från föregående år balanserat medel	6 034:55	1 988:55
		<u>Kronor 28 477:55</u>

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	3 391:55
Obetald tryckningsfaktura	19 586:—
Kronor	28 477:55

Stockholm den 6 oktober 1986

Gunnar Petri

Hans Medelius

Eivor Andersson

Nya böcker från **NORDISKA MUSEET**

Stad i trä

Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria av *Sten Rentzhog*

Nordiska museets Handlingar 67, 2:a uppl.

Pris 150:– exkl moms.

Den svenska småstaden bestod i äldre tid av timmerhus i en eller två våningar. Vid torget och längs de viktigaste gatorna låg de största och förnämsta gårdarna. På dessa gårdar började man vid 1700-talets slut att klä in husen med bräder – ett byggnadssätt som fortfarande delvis sätter sin prägel på flera svenska småstäder.

Stad i trä beskriver denna klassicistiska träarkitektur med panelklädda fasader som till största delen tillkom under åren 1750–1850 och som ofta var av hög konstnärlig klass. Stad i trä är samtidigt en inventering av den svenska småstadens bebyggelsehistoriska utveckling under samma period. I centrum för framställningen står förhållandena i Hudiksvall, men också bebyggelsen i andra städer skildras utförligt i ord och bild.

Bilden räddas

Tillvaratagande och restaurering av äldre fotomaterial.

Rescuing Pictures

The Care and Restoration of Early Photographic Material

av *Irene Mattsson*

2:a mycket omarbetade upplagan.

Pris 150:– exkl moms.

Irene Mattsson har ända sedan ungdomsåren sysslat med fotografiska bilder. I *Bilden räddas* redogör hon instruktivt i ord och bild för sina räddningsmetoder; till glädje för alla som arbetar med äldre fotografiskt material. Denna andra upplaga har kompletterats med ett kapitel om problemen kring bevarandet av nitratfilm. Dessutom finns hela texten översatt till engelska.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

Tel 08/22 41 20

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Konstnär i industrin

av *Gunilla Frick*

Nordiska museets Handlingar 106.

Pris exkl. moms 215:—

Konstnär i industrin är en undersökning av konstnären — designerns roll i svensk industri från Hälsingborgsutställningen 1955 till idag.

Gunilla Frick analyserar steg för steg hur industridesignerns ställning har försvagats. Hon söker orsakerna — ekonomiska förhållanden, smaknormernas upplösning, pressens minskade intresse, concernsammanslagningar etc.

Studiet av fyra ledande företag, Rörstrand, Orrefors, Borås Wäfveri och Dux utgör grunden för framställningen. Dessutom behandlas Svenska Slöjdföreningens/Föreningen Svensk Forms insatser för industridesign.

Fataburen 1986

Tema: Husdjuren och vi.

Redaktör *Arne Björnstad*

Pris exkl. moms 140:—

Ur innehållet

Gen-väg till kulturarvs bevarande — om genbanker för husdjur, av Per-Olof Palm, Statarna och grisen, av Ivar Lo-Johansson, På höga hästar. Hästen som maktmedel och statussymbol, av Janken Myrdal, Hade djuren det bättre förr, av Mátyás Szabó, Från vilda djur till husdjur, av Johannes Lepiksaar, Kvinnor och kor, av Annika Österman, Kreaturens tränad, av Bengt af Klintberg.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel 08/22 41 20